साहित्यसुधासिन्धुः

३२८

अथ पक्वपारदाभस्मकाचूर्ण॥ दनारसशोधपारदतसमसोमनेतेकोस्त्रस्त्र हरमात्रं मर्दयित्वा काकजधारसेन सप्त
गोलंनाइत्वा समताम्रसंपुटं मध्ये खटिकमासंलिप्यत अधेपारदं दत्वा गोलं समभवस्त्र संपुटं समभागं
संलिप्य हीतस्त्रकायपात्रे संपुटं दत्वा बालुकापात्रे पूर्यमहद्दूयम भिंदयाम। ततआरोवटिका चतुष्टयं मद्दूभिंद
घातापश्चाद्दुगग्निंरक्तिका चतुष्टयं मात्रा। तान्पूर्ण पानं॥

० काव्य

साहित्यसुधासिंधू
२५००

॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥

का॰हि॰ १

॥ ॥श्रीगणेशाय नमः॥ ॥वाग्विलासिन्यै नमः॥ गुरवे नमः॥ ॥उन्नालतालस्फुरदंघ्रिपातप्रजातपाता
लभुजंगकंपं॥ अश्रांतविश्रांतकपर्दजालविस्रस्ततालं कलये नटं तं॥१॥ उन्नालोंघ्रिप्रपातस्फुटितवसुम
तीरंध्रनीरंध्रनिर्यत्पातालांभःप्रवंतीस्नपनसिमिसिमाकारिलालाटनेत्रः। ऊर्ध्वीभूतभोगीश्वरखरश्वसित
यासनिश्वसरिंगद्गंगाकल्लोलजालं कलयतु विभवं स्वर्जटीनाघलीला॥२॥ वंदेस्तूडप्रियापांगसंदोहानंदनि
र्भरः। विदग्धानिकविः कोपि स्फुर्या सिंधतरंगितं॥३॥ इह खलु सामाजिकपरीक्षितमेव काव्यं स्वर्गापवर्गादिज
नकमिति तत्परीक्षार्थमयमारंभः। अत एवोक्तं काव्यप्रकाशे। काव्यं यशसे इति। अत एवान्यत्र दोषं गुणवत्का
व्यमलंकारैरलंकृतं। रसान्वितं कविः कुर्वन्कीर्तिं स्वर्गं च विंदतीति। तत्रादौ काव्यलक्षणमाह। जायते परमानंदो ब्र
ह्मानंदसहोदरः। यस्य श्रवणमात्रेण तत्काव्यं काव्यमुच्यते। केचित्तु आस्वादव्यंजकत्वमेव काव्यत्वप्रयोजकं त
त्तु शब्दार्थयोर्वा विशिष्टमिति शब्दवदर्थेपि काव्यत्वमिति प्राहुः। काव्यं करोतीत्यादिव्यवहारस्तु शब्दपरतयाने
यः। केचित्तु अदोषौ तदिति शब्दार्थौ सालंकारौ गुणान्वितौ। काव्यमेतदिति प्राहुरलंकारविशारदाः। अदोषाविति॥

राम १

देवदत्तस्य नवत्वादिन ज्ञातिसांकर्यापत्यानातिदेशाद्यासन्नं गतिकारित्वं॥२

अत्र वदंति। काव्यत्वं दंडत्वादिवल्लोके परिसमाप्यवृत्ति उत द्वित्वादिवत्पृथक्व्यासज्यवृत्तित्वं वा। नाद्यः केवले श-
ब्दे केवलार्थे वा तद्व्यवहारात्॥ नापरः। अदोषाविति अत्र दोषसामान्याभावो वा दोषविशेषाभावो वा। नाद्यः काव्य-
स्य निराश्रयतापत्तेः। रसार्थवाक्यपदवर्णरचनादोषाणामानंत्येन तत्सामान्याभावासंभवात्। उक्तं च ध्वनिकृता।
निःशेषदोषमोषणमपि गीर्वाणगुरोरप्यशक्यमिति काव्यं विरलविषयं निर्विषयं वा स्यादिति॥ नांत्यः दोषविशेषा-
भावस्य सर्वत्र सौलभ्येनाव्यावर्तकतया अर्थविशेषणत्वापत्तेः। सगुणाविति विशेषणमप्यनर्थकं गुणस्य रसमात्र-
वृत्तित्वात्। तस्मादामूलविशीर्णमिदं प्राचीनग्रंथानुरोधेनात्र प्रदर्शितं॥ वस्तुतस्तु। प्राङ्निपातेनाप्यर्हितत्वं दर्शि-
यता शब्दस्यैव काव्यत्वमिति ध्वनितं। फलत एव तत्समाख्याबलादपि। कविनिर्वाह्यं हि काव्यं न सर्थः कविना निर्वाहितु-
कामिनीवदनचंद्रिकादीनां ब्रह्मणैव निर्वाहितत्वात्॥ अपि तु कविनिर्वाह्या पदगुंफना सैव काव्यं अत एव काव्यगुण-
निपठतीत्यादिव्यवहारः। अदोषाविति यथाशक्ति दोषहानपरं न तु लक्षणप्रविष्टं। दुष्टेष्वपि रसोद्बोधात्। अत एवो-
क्तं। कीटानुविद्धरत्नादिसाधारण्येन नैता। दुष्टेष्वपि मता तत्र रसाद्यनुगमस्फुटः इति। सगुणावित्यनेनास्वादव्यंज-

काव्य १

स्फो

१

कत्वमुक्तौ तेनास्वादजीवातुः पदसंदर्भः काव्यमिति चंडीदासप्रभृतयः । तन्न । आस्वादवदर्थोपस्थापकपद
पदोपस्थाप्यास्वादवदर्थत्वं वा काव्यत्वमिति विनिगमनाविरहेणानयस्य काव्यत्वात् । न च समाख्या विनिगमिका
कामिनीमुखचंद्रतादात्म्यस्यालौकिकार्थत्वकविनिबद्धत्वेन तस्या ऽविनिगमकत्वात् । न च तादृशजात्यंगीका
रे सांकर्यशंकेति वाच्यं अखंडोपाधेरेव स्वीकारात् । वस्तुतस्तु सांकर्यस्य दूषकताबीजाभावाद् दूषकत्वमेवेति
मः न वा दोषाविति सामान्याभावादि विकल्पावकाशः । तस्यैव लक्षणे प्रवेशात् । विरलविषयत्वमिष्टमेव पदमात्र
स्यापि तथासंभवान्न निर्विषयत्वमिति केचित् ॥ केचित्तु अदोषपदेन स्फुटदोषराहित्यं विवक्षितं स्फुटत्वं चास्वाद
बोधप्रतिबंधकत्वं तेन निराकांक्षत्वादौ कथंचित्काव्यसत्त्वादयः परिशिष्यंते ॥ अत एवास्मिकाश्चित्यतिमावतां विशेषायः सामा
जिकांश्चित्रार्पितानिव कृत्वा दोषान्न ग्राह्यमतीति वदंति ॥ परे तु यद्दृशो दोषस्य दृशो ऽकाव्यत्वं यद्दृशो दोषाभावस्य दृशो
काव्यत्वमिति तथा चैकमेव पद्यं काव्यमकाव्यं च यथा एकमेव ज्ञानं प्रमा ऽप्रमा चेति दोषसामान्याभाव एव लक्षणे
वेश इत्याहुः । गुणान्वितावित्यत्र गुणव्यंजकावित्यर्थ इति सर्वं सुस्थं वस्तुतस्तु । अदोषं गुणवत्काव्यमित्यादिवा

राम

२

कप्रतिपादितस्वर्गविशेषजनकतावच्छेदकं काव्यत्वमखंडं कल्पनीयं तथा च तदेव लक्षणमस्तु किमने
नाननुगतेन लक्षणेन ॥ अत्र च विशेषालंकारविरहे पि सामान्यालंकारसत्त्वान्न काव्यत्वहानिरित्यवधेयं ॥ यथा ॥
अस्पष्टस्व सखीजनमस्तु रुरुद्धं दस्यवकेऽप्रियः कावेरीतटसंनिविष्टनयने मुग्धे किमुत्ताम्यसि । आस्ते पुत्रि समी
पएव स हन्त दोलालतालिंगितस्पन्दत्तीरतमालकन्दरदरीतत्रापि गोदावरी । यथा वा अक्ष्णि न्नेन यत्नो तु वं फपुस्ते
तापः सखीभ्यां हितोन्यस्मै दैन्यमशेषतः परिजनेन चिंता गुरुभ्योर्पिता ॥ अद्य श्वः खलु निर्वृतिं व्रजति सा श्वासैः परि
खिद्यते विश्रब्धो भव विप्रयोगजनितं दुःखं विभक्तं तया ॥ अत्रोभयत्र वक्रोक्तिः काव्यजीवितं । तस्या एव पुरस्स्फु
र्तिकत्वात् । प्राधान्येन व्यपदेशा भवंतीति न्यायात् । अत एवोक्तं । सैषा सर्वत्र वक्रोक्तिरनयार्थो विभाव्यते । यत्नो
स्यां कविना कार्यः कोलंकारोनया विना । वक्रोक्तिश्च चमत्कारकारिण्युक्तिः अथ काव्यविभागविशेषलक्षण
माह । यत्र व्यंग्यं चमत्कारो वाच्याधिकं तदुत्तमं भवेत् । ध्वनिकाव्यमिदं प्राहुः पारिभाषिकेसुत्तमे । यथाहुर्निश्वासवि
शेषएकैष किमहो वंद्वित्वराभावनाद्विभ्रष्टालकवल्लरी कथमहो लत्राव्यपादार्पिता । निर्दिष्टाधररागप

बा२

श्ला· ॥२॥ स्वकरकृविस्वस्काऽर्यस्मिं(सं)ञ्जल्पनाद्वासस्वस्यकिमीगसंगतमहो विश्वासहेतोस्तव ॥ अत्र वल्लवोऽनुमादिवैरि
छपेननायकस्यदूतीसंभोगोऽवगम्यते ॥ आधिकचमत्कारिणोऽर्थगंपयत्रभासते तदेव मध्यमं काव्यं कविभिर्वर्णि
गद्यते । यथा । शालेवामस्वरूपः पिकः परस्त्रीतोरंध्रानुसारी मरुत्कीरो भाषितवाक्यमात्रपठनप्रोढः पयोदोऽज्ञः ।
हंसः संततपत्रपातनिरतस्तस्माद्वरस्त्रामिमां सुत्वा हे श्वहिणे मिकेन कठिनस्थां तां प्रकांतायमे ॥ अत्र मधुपा
दिपदोपस्थापितव्यंग्योपस्थितिं विनावाक्यार्थो वैचित्र्याभावादुपसर्जनीभूतव्यंग्यमेवैतत् ॥ अनंकारहृनान
दसंदोहोपत्रजायते । चित्रं शब्दार्थभेदेन द्विधा तत्परिकीर्त्तितं ॥ तत्र शब्दालंकारचमत्कारकारि यथा । भ्रमकाराः
कैरवाणामखिलकमलिनीकाननानंदपूराः मायंचीराभिसारागतकमलमुखीप्रोटतापानुकाराः ॥ ध्वांत
रातिप्रहाराः प्रथमसमुदयेसान्ध्यधाराधरांभःस्फारानारानवद्यारास्तव विभवकराः स्तनकराः संतु सौराः ॥ अत्र राम
नानुप्रासपरिशृंखलो नालंकारः । अर्थालंकारचमत्कारकारि यथा । दुर्वारारातिराजीवनदवदहनः कौंकुमोद्दि ॥२॥
वस्थूतोऽसर्वांगीणोऽंगरागस्त्रिभुवनभवनद्योतविधे सदीपः । लद्दोरुद्दामदर्वीकरसुखकृतभुग्भूतयात्री

पुरं आवासो मां जिष्ठमुर्वीरमणैकुलमणे जागरीति प्रतापः ॥ अत्र चोत्प्रेक्षा चमत्कारकारिणी । अत्रो
भयत्र स्थैर्यराजविषयकभावस्य त्वनुप्रासोऽत्र देवं चमत्कारहेतुत्वं स्फुटमत्र अनुविनोयं ध्वनित्वादिना वि
भागः ॥ तथा हि । एतेषु त्रिषु रसादिकं न प्रतीयते प्रतीयते वा । नाद्यः । तदा काव्यत्वविरहापत्तेः । अथ प्रतीयते
तदा कथं ध्वनित्वादिना विभागः । न च मध्यमे आंतरालिकव्यंग्यस्य प्राधान्याद्विभाग इति वाच्यं । आंतरालिक
च व्यंग्यस्याप्राधान्येपि तस्य किं विकृतत्वेन पार्यंतिकं चमत्कारापेक्षया सर्वेषां ध्वनित्वसंभवात् ॥ अथ चित्रे गुणाले
काराहितचमत्कारेण रसादिस्तिरोधीयत इति चेत् । न । अनवबोधात्तिरोधानं रसप्रतीतेर्वा विलंबेन प्रतीतिप
निर्वा । नाद्यः तदा काव्यत्वविरहापत्तेः । नांत्यः । गुणालंकाराहितरसो बोधकास्य यथावत्तज्ज्ञानं तदाहितचमत्कारानंत
रं रसाद्युद्बोधकत्वात् एवेति कथं न ध्वनित्वं किं च गुणालंकाराणां रसादिबोधप्रतिबंधकत्वे । अश्लिष्टबालतरुपल्ल
वलोलननीयं पीतं मया सदयमेव रतोत्सवेषु । बिंबाधरं स्पृशसि चेद्भ्रमर प्रियायास्त्वां कारयामि कमलोदरबंधपु
स्थं ॥ अजनि प्रतिदिनमेषा कर्दमशोषा मदंगसंगेन ॥ प्रति[illegible]नि मरूरिपंपामदहिसंपातिभिः सलिलैः ॥ इत्यादि

सा॰
४

रसध्वनौ तत्कथनप्रयासोनस्यान्महाकवीनां॥ ननु तर्हि स्वश्लेष्टेत्वादावुत्तमत्वापत्तिः॥ तत्रानुप्रासानामसम्भ
वीनत्वेन तस्याविचित्रांगाविषयकभावोत्कर्षाप्रतीतेरनुत्तमत्वे॥ अत एव मा[illegible]नामस्मिन्नप्येवप्रत्यपा
तः॥ ॥इतिश्रीसाहित्यकौमुद्यां प्रथमस्तरंगः॥ ॥शब्दः[illegible]भिहितेकोसौ शब्द इत्याकांक्षायामा
ह॥ आकांक्षायोग्यतायुक्तस्यासत्त्यादिसमन्वितः॥ शाब्दानुभवकारीयः स शब्दः परिकीर्तितः॥ वाचकोलक्षणए
ञ्जकोव्यंजकश्चेति सत्रिधा॥ वाच्योलक्ष्यस्तथाव्यंग्यस्तदर्थः कथितोबुधैः॥ यापारस्याभिधानत्रलक्षणाव्यंजना
क्रमात्॥ त्रिधेति॥ तत्रोपाधीनामेव त्रित्वं ननु तु पथेयस्य। अन्यथा एकस्यैवशीघ्रातावशब्दस्य त्रिरूपत्वानुपपत्तेः।
तत्रादौ वाचकमाह। अभिधाव्यापृतिर्यत्रवाच्यार्थप्रतिपत्तिकृत्॥ शब्दः स वाचकः प्रोक्तः सर्वशास्त्रविशारदैः
॥ आनन्त्यव्यभिचाराभ्यां जातावेवाभिधीमता। ईश्वरेच्छातिरिक्तावासत्वात्पिनोयहः॥ यत्र वर्णकाद्यादिपदे राम
नानैत्यव्यभिचारस्तत्र सामान्यकावपत्तिनानुपपत्तिः॥ ननु यद्यपि कमते सामान्यलक्षणप्रामीमांसक[illegible]समा ४
नप्रकारकत्वस्यैतत्त्वानन्तानन्त्यव्यभिचार इति चेत्तन॥ आलीकारिकैरुत्पत्त्यस्याप्यनंगीकारादिति भावः

न२

यक्तिलासक्तजातिनिराक्षेपदेव्यक्तिविशिष्टमेवबोधयतीतिकार्यकारणभावकल्पनया। अनुमानेनलक्षण
यामेडनन्यैववस्तवधेयं। लाक्षणिकमाह। मुख्यार्थानन्वयायत्रलक्षणासमुपास्यते। तस्माल्लाक्षणिकः श
ब्दः काव्यसर्वस्वतांगतः॥ अथकेयंलक्षणेत्याह। यत्रमुख्यार्थबाधः स्यात्तात्पर्यविषयान्वये॥ लक्षणाकथिता
योग्यासयोग्यावेतिसाद्विधा॥ अयोग्याययथा॥ कलायंपवतीमत्रवर्त्तमानपाकान्तुकत्वक्षतिमतिलक्षणा। केचि
त्तुकर्मणिकुशलइत्यत्रदर्भग्रहणरूपमुख्यार्थबाधाद्देलक्षणेतिलक्षणोदाहरणंप्रयच्छन्ति। तन्नुशास्त्रि
सहोदरभिन्नमनादरणीयं। गङ्गानीतिगोरित्यादिवप्रयोगःसाधुत्वार्थः॥ सषोढाएका उपादानलक्षणा। अ
परालक्षितलक्षणा। एषाशुद्धैवद्वयमेवाजहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थेतिकथ्यते॥ सारोपाशुद्धागौणीच। साध्यवसा
नाशुद्धागौणीचेति॥ क्रमेणलक्षणोदाहरणानि॥ यत्रस्वार्थान्वयोयस्यात्परार्थस्यकल्पने॥ उपादान
दियंप्रोक्तालक्षणासाविचक्षणैः। यथा। अयमुदयतिमुद्राभञ्जनःपद्मिनीनांरजनिविरहिकोकद्वन्द्वबन्धुर्विभि
न्दन्कुपितकपिकपोलक्रोडताम्रस्तमांसि॥ अत्रसूर्यस्यकल्पनंविशेषणान्वयात्पश्चाद्वावंडाशुरद्रिमितंतमाद्य

मुदयगिरिवनालीबालमन्दारपुष्पं

सा॰ ५ त्रिणोयांतिसूरिणा: तेभ्योदद्यातुसरोजान्हिकाकेभ्योदधिरस्तताभिति॥ यत्रस्वार्थपरित्यागादपरार्थस्यकल्पना॥
अङ्गीकृता विद्वद्भिः शेषालक्षितलक्षणम्॥ यथा त्वपि दिवसमनैषीः पद्मिनीसमानि त्वरजनिषु निरतोऽभूः कैरवि
णीरमण्यां। कथयकथयमूढगाम्भ[illegible]भावेन तावत्कस्तवमधिकमवापपक्षत्रवातत्रवेति॥ [illegible]मराघर्थपरित्य
गात्नायकाद्यर्थलक्षणा॥ इयमशुद्धा गौणीलविभाजकोपाधिशून्यत्वात्तनतु सा द्वन्द्वसंवेधेन प्रशस्तमावव लं हेतुः
आयुर्घृतमित्यारोप्यमाणावारात्॥ भेदांतरमाह॥ आरोप्यारोपविषयोयत्रवाक्येस्थितौसमौ॥ शुद्धागौणीचसा
ख्याता सारोपा सूक्तिविद्भिः॥ शुद्धा सारोपा यथा भास्वद्वेणाकरीरतांदरदरयीवीरः कथं कथ्यतामत्र कष्टापिहिको राम ५
टिरस्यसमरे रोमाणि सत्वाकुराः। नीतः संयतिविद्भिः शुभमिपथं यत्रामवर्णावलीभित्तिमयाति प्रतिहितिम्रा
तां दोस्मभकुंभीनसाः॥ अत्र नाम्नां मंत्रसाम्येतान्कम्पात्॥ गौणी सारोपा यथा॥ किं पङ्कजस्यरुविं न हेति नयनानी
द्विवचनेनकिंदर्शिवामृषकेतनस्यकुरुतेनालोकमात्रेणकिंवक्त्रेंदोतवसत्यमयं यदस्तैरपरः शीतांशुरभ्युद्यतेद
र्पस्यादस्मतेनवेनरापितेनन्वषि[illegible]विंबाधरे॥ अत्रवक्त्रेइंदुत्वारोपः सादृश्यसंबन्धेन॥ अतएवगौणीनातिरिक्ताद

एतदर्थो [illegible] धर्मग्रहे [illegible] सासारोपा ५

=x अत्रोपादानलक्षणा लक्षितलक्षणा न्यायं अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यं स्यां तत्तिरस्कृतवाच्यौ गौणी स्यारूप
४=x कप्रथमातिशयोक्ती शुद्धा न्यां सारोपा साध्यवसाना न्यां हेत्वलंकारो विरूपधिकृत इति षड्विधा लि x
=x रूपकल्पकलं अत्र केचित्। षड्विधात्वमनुपपन्नं। जोऽर्थो मध्यपादानादि संख्यातात् तु ताद्र्श्यं तु x
=x गायोगे नगाव एते समानीयंतां गावः समानीयंतामिति स्फुरा हृयणसंतमा [redacted] द विविधत्व [redacted]
[redacted] मित्रिवदंति। वस्तुतस्तु चतुर्भेदैन लक्षणा तथा हि शुद्धाभेद द्विविधा गौणी च शुद्धैव गौणी कारदा॥ आत्यकर्षेतिसि

त्रिरिमपि चनितौ॥ भेदांतरमाहा॥ आरोप्येणानिगीर्णस्य हारोपविषयो यदि॥ आमीतिकयुगणा आसां कुमः
माधवसंनिकौ॥ एषापि गौणी शुद्धा वा। क्रमेण यथा॥ जातो लतनागेहि शैलेन जानुज नामा जायते शैलः॥ अधुना
तद्विपरीतकनकलतिलकामां गिरिद्वये जातं॥ अत्र तादर्थ्यागौरत्वादिगुणयोगाद्गौणी लं॥ शुद्धा सा अवसानाय
था॥ विपुलेनिर्गतं वदेनो मध्ये तामससमुन्नतं कुचयोः॥ अत्र मायतनयनयोर्मम जीवितमेतदायाति॥ अत्र सा इत्यपा
तिरिक्तस्य वसैवंभूतस्य जीवितप्रयोगप्रयोजकत्वा शुद्धा लं॥ अत्र च कनकलतिकालादिनानामिकायावोयरूमव
वोयो न वायोगपतानानस्य प्रतिबंधकत्वान्नेतादृशी बुद्धिरिति वाच्यं॥ अत्र संतामसलापि हार्थता नैव्याशृंकरोतिहि
इतिन्यायात॥ युक्तं चैतत॥ कथमन्यथा बाधितार्थकवाक्यश्रवणेऽप्यास्वादिरसपरिपोषः॥ आहार्यारोपार्थी
यचेजकमाह॥ वक्त्रादियोगमासाद्य बाधितार्थस्य बोधिका। शक्तिर्यत्र भवेल्लाक्षणिका सा रोपोत्थापकोमतः॥ यथा॥
एतस्याश्चतुरो नवाग्निरमणेर द्वीपरस्याः पुनर्यत्रश्चापि परं विरंतनरुजानस्याः शिशुः एतस्या वहिरेव
तिष्ठति दधिमापारवानुकिं [redacted] स्यानेपनपसिनैव वेल्सिपाथिकलेकापिगलावस॥ अत्र वक्त्रबोद्धव्या दिवै

गंगायां घो
ष इत्यादि चैत
दृष्टांशे सप्र
ननत्वादि तु
गायो गादेवा
परार्थनो भक्त
मितिनव्याः॥

एतदर्थेऽपि विषयस्य साध्यारत्पा धर्मग्रहं विनाघज्ञानस्पान्यतादात्म्यप्रतिपादनः सा साध्यवसानेति-२
२ एतदर्थेऽपि

पुनः २

सा· शिष्टेन तत्रैवावस्थानेऽप्यन्यतः॥ आदिपदद्याह्येकाकादिरुदाहरणानि स्वयमूहनीयानि॥ सावद्यन्निर्मेत्र
६ नेत्यवधेयं॥ अत्र व्यंजनाविरोधिनी वा वा युक्तयस्तथा हि। केचित्तु यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इति न्यायात् व्यंग्येऽर्थे
शक्तिरेव॥ परे तु लक्षणयैव व्यंजनान्यथासिद्धिः॥ तार्किकास्त्वनुमानेनेति॥ तत्राद्यः। यत्परः शब्दः स शब्दा
6 र्थ इत्यस्यायमर्थः। यदंशे विवक्षितं तत्रैव तात्पर्यं॥ ननु शब्दश्रवणानंतरं प्रतीतिमात्रे॥ यथा दध्ना जुहोतीत्यत्र
हवनस्याप्राप्तः सिद्धेर्दधिमात्रे विधीयते अन्यथा लक्षणे बहस्य संगात्॥ पूर्वोद्यावतीसत्ता परार्थेपि शब्दप्रामाण्य
स्यात्॥ नापरः। गंगायां घोष इत्यत्र प्रवाहबाधात्तीरे लक्षणा। न च घोषाधिकरणता तीरे बाधिता॥ यदन्यथानुपप
त्त्या शैत्यपावनत्वादौ लक्षणा स्यात्॥ किंच शैत्यपावनत्वादौ लक्षणे प्रयोजनमावश्यकमतस्तत्कल्पनीयं। तद
पि यदि लक्षणं स्यात्तत्रापि प्रयोजनांतरमित्यनवस्था स्यात्॥ अथ कश्चिदनवस्थाभियाप्रयोजनमंतरेणापि
कल्प्यते तदा प्रयोजनवती लक्षणेति व्याहतं॥ ननु पावनत्वादिविशिष्टमेव तटं लक्ष्यतां॥ गंगायास्तटे घोष इत्य राम
तोऽधिकार्थप्रतिपत्तिः प्रयोजनमिति विशिष्टलक्षणायां किं व्यंजनयेति चेत् न॥ विशिष्टेन सममेकस्याकासे ६

वैयस्याभावात्॥ लक्षणाद्वयांगीकारेनुययान्तैत्यपावनत्वाद्युपस्थितिः सैव व्यंजना॥ अपि च घोषाद्वयो
पपत्तिर्यदि वा नाभवति तावदेव कल्पनीयं॥ तथा च तीरकल्पनयैव तद्द्वयोपपत्तौ विशिष्टलक्षणायां प्रमाणा
भावः॥ किं च बाधितबोधकत्वेन लक्षणातो वैलक्षण्यं स्पष्टमेव॥ अथानुमानेन व्यंजनान्यथा[illegible]सिद्धिरिति चेन्न सिद्धि
यः पंथाः॥ तथा हि॥ भम धम्मिअ वीसत्थो सो सुणओ अज्ज मारिओ देण। गोलाणईकच्छकुडंगवासिणा दरि
असीहेण॥ अत्र कुरंगपदभिक्कुंजे देशी॥ अत्र संकेतकानने कुसुमावचयकारिणं धर्मिष्ठमवलोक्य वाग्विदग्धा
प्राह। अत्र नगरे भयहेतुभूत श्वा निहतः सा भ्रमणविधानेन गोदावरीतीरस्य भीरुभ्रमणयोग्यत्वे सिंहवत्त्वेन व्यं
ग्यते तच्च गोदावरीतीरं भीरुभ्रमणायोग्यं सिंहवत्त्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा गृहमेवेत्यनुमानेनैव सेत्स्यतीति किं व्यंज
नया इति चेत्तन्न। भीरोरपि गुरोः प्रभोर्वा निदेशेन प्रियानुरागेण वा भ्रमणसंभवात् व्यभिचारात् तानवप्रभृति निर्दे
शाद्युपाधिकत्वेन भ्रमणे विरोध वर्णनीयमिति व्यभिचार इति वाच्यं॥ एतादृशस्य साध्यस्य पक्षाद्युपस्थि
तेः॥ यावदुपस्थितं तावद्व्यभिचार्येव॥ किं च अनुमानेन व्यंजनान्यथासिद्धौ चाक्षुषप्रामाण्यमपि न ज्येत॥ तथा हि।

सा. ७

घटमानयेत्यत्र कर्मत्वे घटवत्त्वात् तन्निरूपिताकांक्षादिमत्पदस्मारितत्वादित्यनुमानेन शाब्दबोधसमानका
रज्ञानसंभवात्॥ न च योग्यतायाः कथं लिंगविशेषणत्वं तस्याः संशयसाधारणज्ञानस्य शाब्दबोधजनकत्वा
त्। अनुमितौ लिंगनिश्चयस्य कारणत्वस्य सर्वसंमतत्वादिति वाच्यं॥ अनुमितित्वावच्छिन्नं प्रति हेतुनिश्चयत्वे
न कारणतानसंभवत्वेवानुगतस्य हेतुत्वस्याभावात्। किंतु पर्वते कृष्णादिनिश्चयत्वेन। तथा वाप्यस्य निश्चयत्वे
न कारणतायामपि योग्यताज्ञानस्य ज्ञानत्वेनैव कारणत्वमस्तु को दोष इति। अथ शाब्दस्थले आप्तादिप्रतिसं
धानेन विनापि प्रत्यक्षाद्यवगते पक्षेतोपरागे विनापि असंनासत्यपर्थबाधावतारेण्यन्वयबोधदर्शनात् नानुमानेन ता
शाब्दप्रामाण्यान्यथासिद्धिरिति चेत्तुल्यं ममापि॥ ननु शैलपावनत्वाद्युपस्थितौ वर्तंतरामाभावादस्फुव्यंजना। तथा
पि। एकांते सेवते योगं मुक्ताहारपरिग्रहः। हंसः ममो हृद्योग्योपि देवकिंकं अनेत्वया॥ इत्यादौ द्वितीयार्थोपस्थितौ
व्यंजनाव्यापार इति महत्साहसं। न चैकार्थग्राहकप्रमाणादेरन्यार्थगोचरत्वाक्षेपप्रतिबंधकत्वेन देवापरार्थत्वे राम
ऽपि नियंत्रणमुच्यते प्राचीनैः। कथमन्यथा सन्नीरवकोहरिरिमादिषु इंद्राद्यर्थानुपस्थितिरिति वाच्यं॥ ननाप ७

रार्थप्रत्यये विलंबाभावात्। अन्यथा व्यंजनायाः किंप्रयोजनं॥ तत्रापि तात्पर्यग्राहकावताराद्वा॥ सन्नीरववक्रोहरि
रित्यत्रैवं श्लाघ्यर्थानवबोधप्रसक्तेः तात्पर्यग्राहकानवतारात्त्वनन्तुनिर्यंत्रणादिति चेत्॥ न॥ यत्र एकार्थग्राहके प्रमाण
मवतरति तेनापरार्थे तत्राप्राकरणिकबोधाय व्यंजनैव शरणं। न चातिरिक्तव्यंजनाकल्पनापेक्षया वरमप्यभिधये
वापरार्थोपस्थितिरास्तां॥ अतो भिन्नहि पदार्थान्तरं किं विघ्नं तन्नाम। किंतु वरममपरार्थोपस्थितिः शैलपादन
त्वादीनां वा तस्यं व्यंजनेति नामस्थापनं। केचित्तु। अनेन दत्तोत्क्रमपितुर्व्यंजितमिति प्रतीतौ वैलक्षण्यदर्शनात् व्यं
जनापृथक्॥ यथा अनुमितोऽग्निर्न साक्षात्करोमीत्यनुभवबलात्प्रत्यक्षादनुमानं पृथगितिप्राञ्चः॥ न चाप्रकृते बीजनक
कत्वमेव व्यंजना॥ मैवं सर्वत्र शक्तिर्नाभिधानलक्षणा। शक्तिर्धारीरघटकत्वेन नैयायिकैरपि तस्या स्वीकारात्॥ नव
कल्प्यं तर्हि शास्त्रे अभिधादिव्यवहारस्तत्रैव चावं॥ यदा सैव बीजनात्र तु शासनेनानुशिष्यते तदाऽभिधेति व्यवह्रि
यते॥ यदा वस्तुस्वार्थबाधानेतरमन्यार्थप्रतिपन्निष्पादा लक्षणेति व्यवहारः यदा त्वबाधितार्थबोधिका तदा व्यंजने
त्याश्रयणात्॥ ननु तद्बीजनकत्वमित्यत्र जनकत्वे फलोपधानं स्वरूपयोग्यत्वं वा॥ नाद्यः॥ तस्य पूर्वं सत्त्वात् महाकाव्या

सा॰
८

त्त्नांतरः। तथा सति स्वरूपयोग्यता विशेषे दकस्य कस्यचित् द्दकृत्वं ततेन तत्रा काव्यादिरंगीकरणीय एवेति वेतनाजनकत्व
स्य पदार्थांतरस्येवांगीकाराद्दिति वदंति। अतिनवीनास्तु व्यंजनया अनुमानान्यथासिद्धिः यद्यपि तेन। एवं च लाघ
वमपि भवति। हेतुत्वानादीनां हानत्वे नैव जनकत्वांगीकारसंभवात्॥ व्यंजनायां यथा कथंचित्संभावनामात्रा
देव व्यंजकत्वादिति वदंति॥ यत्तु गतोऽस्मि स्मर्तु इति वाक्यात् श्रवणाद्दल्लवो द्रुमादि वैशिष्ट्यान्नानार्थोपस्थितिर्व्यं
जनयैवेति वदंति॥ तच्चिंत्यं॥ एकसंबंधिज्ञानादपरसंबंधिस्मरणवदुपपत्तेः। नहि गजदर्शनोत्तरमाधोरणस्मरणे
पि व्यंजनाभंगीकुर्म इत्यलं पल्लवितेन॥ यत्कज्जीवयति स्वकीयविभवैः नाकामपरं कुरु हे तेनानार्थं समरसीकरोति सह
जा सामाजिकानां मनः॥ बाधाङ्गीतिरहा फलं यद्दिह लयात्मकापरे द्वहृरतः सेयं वा रविलासिनी ववि दुषामास्ते ह
दि दीर्घ जना॥१॥ ॥इति श्रीसाहित्यसारे चित्रिकायां द्वितीयस्तरंगः॥ ॥अथ ध्वनिवांतरमे दमाह॥ यत्र वाच्यविवु
द्धानोतात्पर्यविषयान्वये॥ अर्थांतरसमाले वा त्तिरस्कारात्व सद्विधा॥१॥ तिरस्कारश्च वाच्यस्य सर्वथा अनन्वयि राम
त्वादन्वयाप्रतियोगित्वं॥ व्यंग्येयत्र समंकारिसुख्यार्था वाच्यपूर्वकं। विबुधैरभिधामूलः स ध्वनिः परिकीर्तितः॥२॥ ८

वाच्यभेगपक्रमाबोधात्तस्वेयात्रद्विधामतः॥ आगणेणरसभावादिभेदेन प्रथमोध्वनिः॥ ध्यायत्रेति॥ ध्वनि
र्द्विविधः॥ लक्षणामूलोऽभिधामूलश्च॥ अयमेवाविवक्षितवाच्यो विवक्षितान्यपरवाच्यः॥ प्रथमो द्विविधः।
अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यः अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यश्च॥ द्वितीयोप्यसंलक्ष्यक्रमव्यंग्यो लक्ष्यव्यंग्यक्रमश्चेति द्वयुक्ता
आदिपदात्तदाभासादयः॥ तत्र लक्षणामूलोऽर्थान्तरसंक्रमितवाच्यो यथा॥ कदलीकदलीकरभः करभः करभः
करिराजकरः करिराजकरः॥ भुवनत्रितयेपि बिभर्ति तुलामिदमूरुयुगं न चमूरुदृशः॥ अत्र द्वितीयकदल्या
दिपदं जडकदलीत्वादिलक्षण्या॥ र्थान्तरस्य विशेषरूपे वाच्ये संक्रमितं॥ सएवात्यन्ततिरस्कृतवाच्यो यथा॥ धन्या
स्तेकवयो यदीयरसनारूढा घुसंचारिणीयावेतीव सरस्वतीकृतपदन्यासेन नितः कामति॥ अस्माकं रसपिच्छिले
पथि गिरां देवी नवीनोदयत्पीनोत्तुंगपयोधरेव पदकं वतिर्मन्थियं मालंबते॥ अत्र यन्यपदेनाचनलेलक्षतेत्यो
र्थप्रतिपादने वोपि॥ अभिधामूलो संलक्ष्यक्रमो रसभावादिभेदेनानन्तोप्यलक्ष्यक्रमभेगपलमखंडमाश्रित्य ए
क एव गण्यते। तत्र सप्रमाणे रसस्वरूपमाह॥ व्यज्यते यदि बेकार्यैः कारणैः सहकारिभिः॥ कामोपात्रैर्यदास्था

तत्र नुभावव्यभिचारिभाव

भा॰ ईसरसः परिकीर्त्तितः॥ तत्र कारणै रामसीतादिभिः॥ परस्परानुरागे परस्परैकारणैः॥ कार्यैः कटाक्षादिभिः॥ ल
९ ज्जाहास्यादिभिः सहचारिभिः सामग्री सैषा तेन सहचरणत्वं सहकारित्वं॥ सहकारिभिरिति पाठे रत्यादेरेकरूपस्य
तत्तत्क्षितं रूढितत्तात्कार्यजननायोगेन सामग्रीवैचित्र्यापादकैः॥ काव्योपात्तैरिति॥ तथा च विभावो [illegible] सीता
लाम रतिभावः। विभावो द्विधा। आलंबनविभावो नायिकादिः। उद्दीपनविभावो उद्यानादिः॥ ननु कारणादि
शब्दस्य लोकसिद्धत्वे विभावादिसंज्ञेति चेत्॥ उच्यते॥ सामाजिकनिष्ठरसादीनामाश्रयत्वेन ज्ञाताः सीतादयो न
कारणैर्येन तथा स्युः॥ केषां च विभावना। अनुभावना संचारणाख्यव्यापारत्रयवत्त्वात्तथाविधाः संज्ञाः। तेषां
च व्यापाराणां यथाक्रमं रत्यादेराविष्कारः स्फुटतरः स्फुटतमश्च॥ फलं विगलितवेद्यान्तरत्वेनावस्थि
तिः पुरस्फुरणादिवमत्कारित्वं॥ अथान्तःकरणवृत्तिविशेषस्य रत्यादेरभिव्यक्तावपि परमानन्दरूपरसोद्बो
ध इति चेत्॥ अयमाशयः॥ काव्ये हि विभावादिभिरभिव्यज्यते स्थायी असौ वाभिव्यक्तौ अन्तःकरणवृत्तिरू राम
पायावेतन्यानंदस्वरूपः आत्मापि भासते वेदान्तिनये सर्वस्मिन्नेव ज्ञाने आत्ममानं नेयमतात्॥ आत्ममनो ९

तदुक्तं ब्रह्मतोर्थाभिन्नत्वं तेनानन्दत्वं [illegible] अनेन यस्मात् [illegible] विभावः परिकीर्त्तितः॥ आलंबनं संस्तु रसो
१ यमालंब्य प्रवर्त्तते॥ उद्दीप्यते रसो येन स च उद्दीपनसंज्ञकः स्मृतः॥ अनुभाव [illegible] सात्त्विकानन्दानुभाव [illegible] कटा [illegible]
१ [illegible] परस्परिवाश्रय [illegible] अनुभावो [illegible] नाम [illegible] इति। [illegible]
अनुभावस्वरूपाहन तेनुभवन्ते [illegible] व्यभिचारि [illegible]
[illegible] नाम [illegible] संचार [illegible] व्यापारत्रयवत्त्वमेव [illegible] रत्यादि [illegible] १

योगघटितायाः आत्ममानसामग्र्याः सर्वत्र सत्वात् ॥ एवं च सति कामदर्शनश्रवणमहिम्नादुक्तयाभिव्यक्ता
चैतन्यस्यानंदांशो आवरणभंगः क्रियते । तथाचरत्याद्यवच्छिन्नं चैतन्यं आनंदांशो भग्नावरणमानंदरूपं तथाप
रिणतं रस इति निर्गलितार्थः ॥ इममर्थं श्रुतिरप्याह तैत्तिरीयशाखायां । रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वानंदी भव
ति ॥ अथ जीवः ॥ आवरणं त्वज्ञानमेव ॥ ज्ञानानंतरं त्वावरणभंगाभावात् रसोद्बोध इति ध्येयं । ननु कथं ज्ञानानंतर
सनं भवतीति चेत् ॥ न ॥ विभावादिज्ञानाभावात् ॥ अत एव च स्वामी विभावादिजीवितावधिरिति । अस्यायमभिप्रायः
लिंगोपहितलैंगिकमानवद्विभावादिसंभेदोप्यानुभावकः ॥ अत एवो[illegible]ना ख्याद्दः काव्यार्थसंभेदात्रसानंद
समुद्भवः । काव्यार्थो विभावादिः तेषां संभेदो ज्ञानं तेन विभावादिसमूहालंबनात्मा रस इति निर्गलितोर्थः ॥ अ
त एव काव्यप्रकाशेपि पानकरसन्यायेनेति ॥ ननु रसपक्षावत्सामाजिकनिष्ठरत्युद्बोध एव स कथं रामादिसंबंधि
त्वेनावगतेभ्यः सीतादिभ्यो भवतु ॥ असिबद्धादिति चेत् ॥ न ॥ विभावादीनां साधारण्यमत्रापेक्षितं । साधारण्यं च य
त्किं विशिष्टत्वं विधिविशेषसंबंधित्वेनाज्ञायमानत्वे सति ज्ञायमानत्वं । न च सीतात्वादिज्ञाने कथमेतादृशं साधारण्य

सा॰ भितिवार्थाग्नतराविभावादिव्यापारमहिम्नासीतात्वादिपरीहारेणश्रीत्वादिनैवज्ञानात्॥ अत एव कारणादीनां
१० संज्ञाभेदोपि घटते॥ अत एवोक्तमेते एव परिहृतविशेषाः रसहेतवः। एतत्साक्षात्कारे वृत्तिर्व्यंजनेनैव तत्स्वदेयः॥ अस्या
वाभिव्यक्तौ प्रमाणं सहृदयमेव॥ अत एवोक्तं॥ रसोभिमानो हंकारः शृंगार इति गीयते॥ योर्थस्तस्यान्वयात्काव्यं
कमनीयत्वमश्नुते॥ विशिष्टादृष्टजन्मायं जन्मिनामंतरात्मसु॥ वासनापरपर्यायः स्फुरन्हेतुः प्रकाशते॥ शृंगारी चे
त्कविः काव्ये सर्वरसमयं जगत्॥ स एव वीतरागश्चेत् नीरसं सर्वमेव तत्॥ तदुक्तं॥ जातिस्मारकरं नादिस्मीकवंवयश्चा
त्॥ अत एव॥ पत्रपतिस्त्रीतिवाको हि न रसः प्रतिभासते॥ विलोकयति कांतेति मत्वमेव प्रतीयते॥ अत्रेदं बोध्यं॥ वा
सनाविशेषवतां सामाजिकानां वासनात्मतया स्थितस्थायी रत्यादिर्विभावः पौनःपुन्येन रत्यादिभिः समं गृहीत
कार्यकारणभावसंबंधैर्विभावादिभिः परिहृतविशेषैः संबंधविशेषस्वीकारपरिहारानियमानवसायात्साधा
रण्येन प्रतीतैर्व्यंजितप्रमातृगतत्वेनास्थितोपि साधारणोपायबलात्साधारणप्रमातृगतत्वेन विदात्मना सहाभि राम
न्नः अन्तःकालोल्लसद्भावमाणतैकप्राणो विभावादिजीवितावधिः पानकरसन्यायेन चर्व्यमाणः पुर इव परिस्फुर १०

नाकुकः पुनरसोऽस्थायी ॥ ननातनच्छन्नवृत्तिः । आभुतरविनाङ्क्षित्येनस्थायित्वा संनगात दर्शितेन । उच्यते । अन्यत्र नं अरु
हा विरुद्धत्वाभावाविच्छिन्नप्रवाहभिन्नवृत्तिसंतानविशेष एव स्थायी । ननु तस्या नुभिन्नाभ्यालेन कथं स्थायित्वमिति तिमाजं । आ
सन्नासनतया स्वस्वरूपतया अनस्तं नसंत्नवात् । अत एवाह मुनिः । विरुद्धैरविरुद्धैर्वा भावैर्विच्छिद्यते न यः ॥ आत्मभावं
नयत्यन्यान् स स्थायी लवणाकरः । अन्यैषाकुः । चिरं चित्तेऽवतिष्ठन्ते संबध्यन्तेऽनुबन्धिभिः । रसत्वं ये प्रपद्यन्ते प्रसिद्धाः स्था
यिनोऽत्र ते । चिराभिन्नित्यपि चाधिकदासाय अनुबन्धिभिर्व्यभिचारिभिः ॥ २

न्हृदयमिव प्रविशन् सर्वाङ्गीणमिवालिङ्गन् अन्यत्सर्वमिव तिरोदधत् ब्रह्मानन्दसहोदरो अलौकिकचमत्कार
कारी शृङ्गारादिको रसः ॥ अस्यार्थः ननु प्रागसिद्धो कथं तस्य प्रतीतिरित्यत आह । वासनात्मतयेति ॥ भावाव ए नि
यतस्मयीमवनयोग्यः ॥ पौनः पुन्येनेति । अत एव अस्मादितो वस्त्वादिज्ञानवत् विभावादितो रत्यादिप्रमितिः ॥ रत्या
दिभावस्यापि साधारण्यं रसोद्बोधकारणमित्याह ॥ साधारण्यमिति ॥ अन्यथा सीताद्यालंबनकरत्वादेरात्मगतत्वेन
प्रतीतौ सभ्यानां व्रीडातंकादिर्भवेत् । परगतत्वेन रस्यतापातः । सभ्यानां रससाक्षात्कारानुपपत्तिश्च ॥ स च न कार्यः सुख
चित्त्वरूपत्वात् ॥ नापि घटादिवज्ज्ञाप्यः । फलव्याप्यत्वाभावात् । चर्वणनिष्पत्त्या तस्य निष्पत्तिरुपचर्यते ॥ तथा वृत्ति व्या
प्यत्वात् ज्ञाप्य इत्युच्यते ॥ तदुक्तं फलव्याप्यत्वमेवास्य शास्त्रकृद्भिर्निराकृतं ॥ ब्रह्मण्यज्ञाननाशाय वृत्तिव्याप्यत्वमि
ष्यते ॥ सा च वृत्तिः काव्ये व्यंजनाख्येति सम्प्रदायः । सा च नत्वमसीमत्रेव काव्येऽद्वाद्द्यत्यासा साक्षात्काररूपा जायते । ते
न रससाक्षात्कार इति व्यवहारः ॥ यः साक्षादपरोक्षमिति वेत्ताम्नाथा साक्षाला ॥ ननु स यदि मुकुलितेयं किं शुकानी
वनालीललितमधुपमालाविभ्रमं संतनोति ॥ इह घनमकरन्दस्यन्दिलतान्ते विलसति महकारश्रेणिराकेदकुंजा ॥

दामोदरमाघश्रिलिदार

विभावानुभावसंयोगाद्रसनिष्पत्तिरिति ५

स्थायि   गलितनुत

सा· इत्यादौ तारुण्योन्मादलीलाननवभिवमदनैवकवावीनवीनापुष्पेषोर्वैजयंती॥ विलिनमनलाकापिलावण्यपर्वणि

११ ॥मर्यादालोकसृष्टेः सकलफवमनो वेचनागारकुंवेश्यात्तुर्यप्रोढसीमास्फुरतिममपुरोमान्मथीकापिमाया॥ इत्या

॥ दौव॥ प्रेमपल्लवितलोचनांतयोरंतरानिपतितांतचालयोः॥ आवयोरिहनिगूढभावयोर्वेदकः सुसखिखेदमांतरी

इत्यादौ च प्रातः पुनः प्यादुहियात्मजानुः पत्र्ये मकोदेढमनातनतज्जी॥ इत्यत्रैकस्तत्र सरामनद्रोनिद्रादरिद्रोरजनीम

नैषीत्॥ इत्यादौ प्रत्येकमेवरसो द्वयोर्नमिलितानांरे तत्वमिति चेत्॥ ना इष्टापत्तेः। न वैस्तुते मिलितानांकथसुपादा

नमिति वाच्यं। माघ्रादिविभावानांपृथगनेकांतिकत्वेवोचा यितु मिके वित्त॥ केचित्तु यत्रान्यत्रास्ति तत्रान्यतमदयाहे

परतिवदंति॥ अथैतेष्वेवकेषांचिद्विशेषानभिदध्महे॥ तत्र शृंगारवीरकरुणरौद्राद्भुतभयानकाः॥ बीभत्सहास्यप्र

योच्चारांतोदांतो शृंगाररसाः॥ तत्र [redacted] ॥ उभयोरपिरतिप्रकृतिकत्वात्॥ तत्राद्यःपर

सरावलोकनचुंबनाद्यनेकप्रकारोपिसंभोगत्वसामान्यमाश्रित्य एकएवगण्यते॥ संभोगत्वेचरतिप्रकृतिकत्वेसति विप्र

लंभभिन्नत्वं यथा॥ बिम्बफलकरपल्लवेकरतलेमेदस्मितेजल्पितेतद्यातानिजमंदिरेनिजसखीभ्रांतातया विहसितौ॥ की ११

सञ्चारी   शृंगारो वृद्धि मतः ३

लज्जा १

तेतु स्तनयोरथ श्लथयति स्तौ मे सखी छद्मना बाला मीलितदृष्टिनम्रवदना विंतीं बुधो मन्यते । यथा वा [redacted] ॥ अपरस्त्वभिलाषविरहेर्ष्याप्रवासशापहेतुक इति पं
चधा । सर्वसंगमप्रत्याशाकालीनस्तरस्तु मादः अभिलाषः इच्छा रहो कोपि गुर्वादिपारतंत्र्ये विरहः ईर्ष्या कोप इति विशेषणा
त्प्रवासोऽन्यदेशः कथितः ॥ अत एव प्रोषितभर्तृकाविरहोत्कण्ठिताभिन्नेति कथ्यते । स्वतंत्रेच्छेन मुनिना तत्त्वे च विभागकरणा
त् । सपत्नीसंगते कान्ते कोप ईर्ष्यासमुद्भवः । प्रणयकोपहेतुको विप्रलंभ इति केचित् । गुर्वादिपारतंत्र्येण यूनोर्देशान्तरे
स्थितिः । प्रवासो मुनिकोपेन यत्रैणं शाप उच्यते मुनिरित्युपलक्षणं देवतादीनां । यूनोरेकतरस्मिन् गतवति लोकान्तरे
पुनर्लभ्ये ॥ विमनायते यथैकस्तदा भवेत्करुणविप्रलंभ इति मूर्छितनायकादिविषयः करुणविप्रलंभोप्यस्मोस्तीति पं
चः ॥ क्रमेणोदाहरणानि ॥ संवक्रभ्रूभीगिकिंतस्पालज्जालोलविलोचनं । अंतःस्मितस्फुचासिके भूयाद्दईव वो मयि । वि
रहो यथा । समानकुलशीलयोः समरूपयोः परायत्तयोः परस्परविलोकनाकुलितचेतसोः प्रेयसोः तन्नु त्वम नु विंदतो

न्या ३ ना ४ व्यं ३

सा० वेऊदिवींवियिनिदत्तोरन्ताक्यविनिवेदनाविरहवेदनावर्द्धता॥ ईर्थाहितुकोयथा॥ कांतेनप्रहितेकरेपरिजनेनेनीतेनि
१२ वेन्नपादृरान्मोलोमन्मथलेखमन्यस्फुटन्नोद्दृष्ट्वाथनामाहृरे॥ नासायप्रहितांगुलीकिसलयंपाणौनिषिक्ताननेदीर्घ
निश्वसितमनाग्विहसितंभूतेवतं शिरः॥ प्रवासहेतुकोयथा॥ मांतप्रायेहृयनेम लेगंतुमाएश्चमानेकांतेतिर्य
क्.मितवदनारुवतीबाष्पपूरं॥ दीर्घोश्वासस्थो तविकूलोकैपिनामापुरांतासंख्याशून्यंगणयतिमृगीलोचनाकैक
एानि॥ शापहेतुकोयथा॥ निश्वासेनाधरकिसलयक्लेशिनाविक्षिपंतीशुद्धस्नानात्परुषमलकैन्नूनमागेडलंबि॥ मन्सी
योगःस्वप्नसुपनेयन्स्वमजोपीतिनिद्रामाकांक्षंतीनयनसलिलोत्पीडरुद्धावकाशी॥ अथवीरादीनांक्रमेणोदाहरणा
नितत्रवीरोदानयमेदयाफलभेदाचतुर्विधः॥ आद्योयथा॥ नाशिष्यःकिमभूद्भवःकिमभवन्नापुत्रिणीरेणुकानाभूद्वि
श्वमकार्मुकेकिमपिवःपीणानुरामत्रया॥ विप्राणांप्रतिमंदिरंमणिगणोन्मिश्राणिदंडाहतेनां नांसमयायमोपिमे
हिषेणांमासिनोद्याहितः॥ द्वितीयोयथा॥ राज्यंचस्फुवदेहस्वमायीश्रातस्फो श्चये॥ यत्रलोकेमदायतंतत्कर्मीयसदीघ राम
तां॥ तृतीयोयथा॥ तथ्येतिगात्कृवतेदिलीपःसद्यःप्रतिष्टंभविमुक्तबाहुः॥ सन्मापदाराम्नोदरयेमदेहमुपानयसिंडमि १२

ना २ धी ३

वाभिषस्य ॥ वक्तुर्वीर्यं यथा ॥ निस्त्रिंशत्रुटितारिवारणघटाकुंभास्थिकूटावटस्थानस्थायकमौक्तिकोत्करकिरः कै
रस्य नायं करः । उन्नीतश्च न रंगसैन्यसमरत्वंगत्तुरंगद्रणे क्षणास्फालितिपुक्षिपक्षिवयन्त्राः क्षोणीजवीडव्रजं ॥ अथी
वक्तुर्वीर्योप्युत्साहप्रकृतिकत्वाद्वीरस्त्वाभिधीयते ॥ करुणो यथा ॥ हरीसीसखि वः सखीमिथ्यः प्रियशिष्यालालितेक
लाविधौ ॥ करुणाविमुखेन मृत्युना हरता तां वत किं न मे हृतं ॥ यथा वा ० हृदयात्रापयातोसि दिक्षु सर्वासु दृश्यसे । वत्स
राम गतोसीति संतापादनुमीयते ॥ अयं शोकप्रकृतिकत्वात्करुणः ॥ रौद्रो यथा ॥ अन्योन्यास्फालभिन्नद्विपरुधिरवसासां वद्भि
द्रमस्तिष्कपंकेमग्नानां स्पंदनानामुपरिकृतपदन्यासविक्रांतपत्नौ । स्फीतासृक्पानगोष्ठीरसदशिवातूर्यनृत्यत्कबंधे
संग्रामैकार्णवांतःपयसि विचरितुं पंडिताः पांडुपुत्राः ॥ अयं च क्रोधप्रकृतिकत्वाद्रौद्रः । अद्भुतो यथा ॥ जातो यस्तपसां व
लेन सहसा राजन्यतायां द्विजस्यैवार्चविं यत्कुतूहलेन समभूद्बैडालयानीवयः । येनाकारि सहस्रलोचन रूपा सर्गांतरे
कौतुकादायतः सहसा स विश्वविभवः श्रीगाधिसूनुर्मुदा ॥ यथा वा ॥ अंशुकानि प्रवालानि पुष्पं हारादिभूषणं । फलेभ
धूनि हर्म्याणि नाख्यानंदनशाखिनां ॥ अयं वाद्भुतो विस्मयप्रकृतिकत्वात् । भयानको यथा ॥ गर्वग्रंथिलग्नेरवरव

ना. १३ रः कर्ण्णद्कर्ण्णरवीदावाग्नि र्दिनिंडंदरर्परदलनोगोडंद्रुनिद्राहरः । रम्यैविस्पन्दाम्दालसलसद्गर्ज्जन्निस्त्रीमनःप्र
स्थानेनतवकर्ण्णडिंडिमेंत्कारः सम्भुज्जृम्भते ॥ अयं वसमयप्रकृतिकलाक्रयानकः । वीभत्सोयथा ॥ दिनं ःकंकालकूटे
रतिविकटतरांकठमांतांरद्यानामन्त्रास्तकानमन्नारसरःशिवशिवामेरवंकंदमाना ॥ वेतारामोद्यचकेरप
लमिवस्फुटुलैस्तुंडमास्ये क्षिपंती त्वोणीमाकंपयंतीत्वयरजनिसमाराद्रासीशादुरासीत् ॥ यथायां ॥ पायंपायं
नवारीणांत्रोणितंमाणिसंपुटैः । कौणपाः सहद्वत्संनिकृवंधैरंत्रस्रूपणाः । अयं वज्जुगुप्साप्रकृतीकलावीभत्स
इत्यभिधीयते ॥ हास्यो यथा ॥ स्थानेयम्प्रवरंतिमेत्तमानिरांम्रेरेनयश्माद्दशाः सस्माद्दशुतस्मूर्त्रिसिवनकरा
त्कृम्पः पवित्रालयः । किंत्वस्यत्यतिवेशिविषवानि तास्यानुः प्रमक्रोमनाहृतीसमस्रवेतिहृतकम्पितिस्थानां
तरंगम्यतां ॥ अयं वहास्यप्रकृतिकलाहास्यः । प्रेरद्यप्रकृतिः प्रेयान्संगानेशीलार्यनायकोभवति । प्रेरस्कसा
हत्वर्यात्यकृतेरूपकारसंवंधात् ॥ निर्व्याजमानोदृतिसनर्मसक्रावपेशालालापः ॥ अस्योतंयथातित्तुहृदोर्व्य राम १२
वहारोयंसमस्तत्र ॥ यथा ॥ प्रसोदितिप्रमदाप्रभमास्विग्धस्मारलोचना लोकः ॥ आर्द्रीतः करणेनयास्ये रा

दयं भवति सर्वत्र ॥ यथा वा ॥ कृशलीन यौवनोसि चपला: प्रायेण गोपांगना: कंसो भूपतिरङ्गनालम्पटः दुलयी वाव
यं गोदुहः ॥ तथाप्यंजलिना भवंतमधुना वृन्दावनं माधवेना मायासीरिति नंदगोपवचसा क्षीणो हरिः पातु वः ॥ अथ
वत्सलं हृप्रकृतिकत्वामायान् ॥ तदुक्तं ॥ अहेतुः पक्षपातो यस्तस्य नास्ति प्रतिक्रिया ॥ स हि स्नेहात्मकस्तन्तुरंतर्मर्माणि
सीव्यति ॥ शांतो यथा ॥ मानेनास्मि निखंडिते नवरसा निमग्नर्थपया तेर्थिनि क्षीणे ... जने गते परिजने भ्रष्टे त्वाने यौवने ।
कृष्णा कंवलमेतदेवस धियाय ज्ञाकन्यापयः पूतया वगिरीन्द्रदरी कुंजनिवासः क्वचित् ॥ अयं च निर्वेदस्थायि
भावः शांतो रसः ॥ अन्ये पुनरस्य शृतिप्रकृतिकत्वमामनंति ॥ सापि निर्वेदविशेष एवेत्यवधेयं ॥ रुद्रटादयस्तु सम्य
ग्ज्ञानप्रकृतिः शांतो विगतेच्छ नायको भवति ॥ सम्यग्ज्ञानं विषये तमसो रागस्य वापगमाद्भवति तत्त्वज्ञानप्रकृतिकत्व
मंगीकुर्वंति ॥ दांतो यथा ॥ सा चारुणा निरातंकः कन्या मन्योपि यावते । किं पुनर्जगतां जेता प्रपौत्रः परमेष्ठिनः ॥ अत्र
त्रा मस्पोदांत प्रकृतेर्मतिनीहृत विषये प्रवर्तते । प्रहस्तात्र सनोपरमते ॥ सा वसीते येन मरुत्वीका कारयोग्ये सर्वे रूपेण
प्रहस्ता रावणप्रार्थना लक्ष्मणप्रोक्ता रनाम्नात्मु दीप्यमाना समुपजायमान व्रीडावहित्था स्मरसादिभिः कालो वि

सा॰ १४ तोन्नरानुमीयमानेऽश्वविवेकवान्नुर्यधैर्यादिभिस्सज्जमानो दानरूपेणनिष्पद्यते॥ अथैवधैर्यस्थायिभावाख्यो
१४ दांतोरसः॥ उदाहृतो यथा॥ कृपाः संत्रासमेतौ विजहतु हरयो भिन्नवाकेन मकुंभाः कथमदेहेषु लज्जां दहति परममी
सायकानिः पतंतः॥ सौमित्रे तिष्ठ पात्रैत्वमसि न हि रुषां नन्वहं मेघनादः किंचिद्भ्रूभंगलीलानियमितजलधिं राम
मन्वेषयामि॥ अयं वगर्वप्रकृतिरुद्धतो रसः॥ अथैषां स्थायिभावाः॥ रतिरुत्साहश्शोकौ च क्रोधाश्चर्यमयं तथा॥ जुगु
प्साहासवात्सल्यनिर्वेदा धैर्यमेव च॥ द्वादशस्थायिभावास्युर्गर्वांताः परिकीर्तिताः क्रमेणलक्षणोदाहरणानि॥ मु
नोनुकूलेष्वर्थेषु सुखसंवेदनं रतिः॥ विभावाद्यैरभिव्यक्ता सैव शृंगारतां गता॥ तद्रूपेणरसनिष्पत्तिर्यथा॥ हरस्यापि
विलसितं तस्यैव यथांभोरुहाननमरस्यानुरागिभिः॥ उमामुखे बिंबफलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनानि॥ कार्यारंभे
षु संरंभस्थेयानुत्साह उच्यते॥ तद्रूपेणरसनिष्पत्तिर्यथा॥ मूर्ध्नां जानां वनतो निबाधवरणे वाष्टस्य सेनापतीनाम्यांमु स्या॰
मुखान्मुकुंदः प्रियसखान्प्रेष्यान्समादिश्यत॥ आरंभं जगदे महेंद्रशिखरादंभोनिधेर्लंघनेरंहस्वी रघुनाथपाद राम
रजसा मुक्तैः स्मरन्मारुतिः॥ शोकश्चिंतस्य वैक्लव्यमभीष्टविरहादिभिः॥ यथा॥ यस्याः कुसुमशय्यापि कोमलां १४

हुः२

ग्याः रुज्ञाकरी साधिरोन कथं देवी ऊनाशानवतीं विता॥ प्रतिकूलेषु तैक्ष्ण्यस्य प्रबोधः क्रोध उच्यते॥ यथा॥ म
मैव विस्मरणदारुणचित्तवृत्तौ र प्रणयमप्रतिपद्यमाने॥ भेदाद्भुवोः कुटिलयोरतिलोहिताक्ष्या
सेवा रासनमिवातिरुषास्मरस्य॥ विस्मयश्चित्तविस्तारः पदार्थातिशयादिभिः॥ यथा॥ दृष्टेनाद्य गतेन रत्न
मनसाम्भज्ञ्चिता खिन्नयासतं रूषकएवमाहमुना लीमिथ्यावपरपाननं॥ मादेहीति विद्वारिते वदनेद
ष्वा समयश्चैज गन्धातायस्य जगाम विस्मयवशोपायात्स वः केशवः॥ भयं चित्तस्य वैक्लव्यं रौद्रशक्तिजनितं विदुः॥
२५ यथा॥ मंत्रान्मृत्यजितो जपाग्निरसकृच्छ्रायज्ञिरं कूरान्पुत्रषत्रालुभिराकुलाकुलपदैर्निर्वीम्भिरुल्कैपिभिः
अग्घन्तैरिह जीविते रामहिषव्याघ्रमैर्भूमाविर्लेलाघ्यं तेकरिभीस घस्मरएकौलेयकाः पल्लवः॥ जुगुप्सा ग
र्हणार्थानां दोषसंदर्शनादिभिः॥ यथा तन्मध्ये तदुरस्स्रदेव वदनं तेलोवनेते भ्रुवौ जातं सर्वममेध्यशोणित
वसामांसास्थिलालामयं॥ भीरूणां जयदं त्वपास्य दमिदं विद्याविनीतात्मनां तन्मूढैः क्रियते रथाविषय
निर्व्यर्थाभिमानयहः॥ अंगभंगादिभिश्चेतो विकारो हास उच्यते। आदिपदाद्विरूतवचनादीनि। यथा॥ नास्माकं

सा·
१५
15

जननीतथोद्दालकुलासख्योवियाणांपुनर्व्यूढाकावनकन्यकाखलुमयातेनास्मितातधिकः॥ अस्मत्बालक
मित्रमातुलसकृतामिथ्याभिशापायतः स्वत्संपर्कवशान्मयास्वगृहिणीप्रेयस्यपिप्रोज्झिता॥ अहेतुः पक्षपातो
यस्तस्यनास्तिप्रतिक्रियासहिस्नेहात्मकस्तंतुरंतर्मर्माणिसीव्यति॥ यथा। यस्यत्वयाव्रणविरोपणमिंगुदी
नांतैलंन्यषिच्यतमुखेकुशसूचिविद्धे॥ श्यामाकमुष्टिपरिवर्द्धितकोजहातिसोयंनपुत्रकृतकःपदवींमृगस्ते॥
यथावावा॥ पातुंनप्रथमंव्यवस्यतिजलंयुष्मास्वपीतेषुयानादत्तेप्रियमंडनापिभवतांस्नेहेनयापल्लवं॥ आद्ये
वःकुसुमप्रसूतिसमयेयस्याभवत्युत्सवःसेयंयातिशकुंतलापतिगृहंसर्वैरनुज्ञायतां॥ तत्वज्ञानापदीर्ष्यादे
निर्वेदःस्वावमानने॥ यथा॥ धन्यानांगिरिकंदरेनिवसतांज्योतिःपरंध्यायतामानंदाश्रुजलंपिबंतिशकुनानिः
शंकमंकेशयाः॥ अस्माकंतुमनोरथोपरचितप्रासादवापीतटक्रीडाकाननकेलिकौतुकजुषामायुःपरंक्षी राम
यते। विवेकःस्मृतिवान्तुधैर्यंव्रीडादिभिर्यदा॥ जायतेविदुषामेषविदुरस्याद्विविवेचने॥ यथात्रानीतेवमय १५
सीताकिंनानीतंपुरोद्विषः॥ सवेदायातिलंकायांनजानेकिंकरिष्यति। निंदादितःपरावज्ञागर्वोसूयादिद्व

ङ्गेवेत्र।। यथात्र पकेलाहिमस्मीति मातेमनसि स्मृङ्गयो।। विमुखेषु नमेरवऊः प्रहर्तुं जातु वांछति।। वस्कृतस्कथं शृंगारहा
स्यवीराद्भुताश्चत्वारो रसाः।। तथा हि।। इष्टनाशादिभिश्चेतो वैक्लव्यं शोक उच्यते।। रोदनं शोकात्तु जनितं वैक्लव्यं
मेमनसामथे।। दोषेक्षणादिभिर्गर्हा जुगुप्सेति निगद्यते।। तत्त्वज्ञानापदीर्ष्यादिनिर्वेदः स्वापमाननं।। इत्यादिनिरूपि
शोकादिप्रकृतीकानां करुणादीनां रसत्वविरोधात्।। नच तेषां तथाभूतत्वेपि त्वभिमतानेदं शविदात्मनास
हाभिमतानां रसत्वमितिवाच्यं।। एवमपि स्थायिनो रसत्वेविरोधात्।। यथा लौकिकविभावाद्यभिव्यक्तानां तेषां र
सत्वमुचितेस्मरते दंतादिघातस्यास्वाद्यत्ववदिति चेत्।। एवं हि स्रक्घ्यापिपासादिनानाविधदुखहेतुजनितवेतोवै घ५
क्लव्यस्यापि रसांतरत्वापत्तेः स्मरते दंतादिघातस्य वलवत्कामसंभवदुखनाशकत्वेन भारापगमे स्फुरिव नः
सच्चात्मस्मरतिवदुपादेयत्वे।। किंच शोकादिहेतव स्वावदानंदविरोधिनः कथं परमानंदरूपं रसं भीजयेंतु।। यत्तुशो
कादयोपि रसादिवत्स्वप्रकाशानन्दस्वात्मका इति तदुन्मत्तप्रलपितं।। किंच सामाजिकेषु मृतकलत्रपुत्रादिको
नांविभावादीनां शोकादिस्थायिभावस्य चवर्णनीयेना जमहीपालादिना सहसाधारण्यं त्र्यश्रुपातादिदर्शना

सा॰ स्ववर्णनीयतन्मयीभवनेनापेक्षितमिति कथं ब्रह्मानन्दसहोदरो रसोद्धोयः कथं वा नाम मंगल्यो ॥ अत एव केचिदज
१६ विलापादिकं न पठन्ति । बीभत्से तु पूयाद्युपस्थितिमात्रं निष्ठीवनादिकं यन्न भवेत्तद्देवाश्चर्यं कुतः परमानन्दरूप
16 रसोद्धोय इति ॥ एवं भयेपि ॥ तथा शान्तस्य तत्तत्सर्ववासनेषु कथं विज्ञवत्तरसत्वे ॥ विषयिषु पुनः सर्वविषयोप
रमोपस्थितत्वात् कथं रसत्वे ॥ तदुक्तं ॥ न यत्र दुःखं न सुखं न चिन्ता न द्वेषरागौ न च काचिदिच्छा ॥ रसः प्रशान्तः कथितो
मुनीन्द्रैः सर्वेषु भावेषु शमप्रधानः ॥ एवं रौद्राद्भुतवीरादयो भिन्नाः ॥ विभावादिसाम्यात् ॥ न वस्थायिभेदकः । तस्यापि
नियामकसुखरूपत्वात् ॥ यत्तु रत्नाकरे नेत्रतारोदयः युद्धवीरादिभेदिनी ॥ तत्र ॥ क्रोधसंचारिणि वीरे उद्धते
न तथा संभवेन भेदकत्वानुपपन्नेः न च विवेचकत्वादिभेदकमिति वाच्यं ॥ क्रोधमभिचारिणि वीरादावपि अविवे
चकत्वसंभवात् ॥ एवं दानवीरादीनां भावत्वेनैव गतार्थत्वात् । एवं शान्तवात्सल्यो न रसो । भावत्वेनैव गतार्थत्वा
त् ॥ ननु कथं तर्हि अजविलापादिकं कविभिर्वर्णितमिति चेत् ॥ उच्यते । अजमहीपप्रभृतीनां स्वस्वप्रियानुरागप्र राम
कर्षप्रतिपत्त्यर्थं । अत एवाजमहीपतेरिन्दुमतीमुद्दिश्य दशलागोपि कालिदासेनैव वर्णितः ॥ यथा ॥ तीर्थे तो १६

यत्रातिकरभवेगक्रमकन्यानाराचोर्द्धहेलागाद्भमरगणेनालेखमासाद्य सद्यः पत्रिकाराधिकचतुरयासीगतः
कांतयासौलीलागारेश्वरमतपुनर्नंदनाभीतरेषु॥ एवं शांतस्यापि वर्णनमुमुक्षु[illegible]स्यापातित्वाद्यप्रासये॥ ए
वं भयानकस्यापि वर्णनं तत्र यत्नानीमार्द्धवप्रतिपादनाय॥ वक्तव्यस्तु कविभिः स्वशक्त्या[illegible]र्शानार्थमेव एषु अवंत्र्या
द्विनिर्माणेव तत्तत्तत्तत्तन्दवर्णनेदुष्कपरम्पते॥ सात्विकभावानाह॥ स्तंभः स्वेदोथ रोमांचस्स्वरभंगोथ वेपथुः॥
वैवर्ण्यमश्रुप्रलय इत्यष्टौ सात्विकामताः॥ क्रमेण लक्षणोदाहरणानि॥ स्तंभश्चेष्टाप्रतीघातो हर्षाश्चर्यभयादि
भिः॥ यथा॥ तं वीक्ष्य वेपथुमतीसरसांगयष्टिर्निक्षेपणायपदमुद्धृतमावहंती॥ मार्गाचलव्यतिकराकुलितेवसिं
धुः शैलाधिराजतनयानययौनतस्थौ॥ वपुर्जलोद्गमस्वेदो रतिघर्मश्रमादिभिः॥ यथा॥ हिमव्यपायाद्विशदाधराणा
मापांडरीभूतमुखच्छवीनां॥ स्वेदोद्गमः किंपुरुषांगनानां चक्रेपदं पत्रविशेषकेषु॥ यथा वा॥ श्रीरेषा पाणिरप्य
स्याः पारिजातस्य पल्लवः॥ कुतोन्यथा स्रवत्येषस्वेदच्छद्मामृतद्रवः॥ हर्षाद्भुतभयादिभ्यो रोमांचो रोमविक्रिया॥ यथा
माबाढमवते त्विनेतिमिनिविडसेयप्पदाक्लोःप्रजाभूयोदहसितांत्राटतिनिबिडसेसज्जीसितमेव॥ आलीनांपुर

सा° एवंनिकृतिपरः कोपाद्गण्डन्नूपुरैमानिन्या वरणप्रहारविधिनाप्रेयानन्योकीकृतः॥ मदप्रमदपीडादैवैस्वर्यंग
१७ ऋद्दंविदुः॥ यथा॥ मनभ्रमतिमेदिनी ललललंवते वंद्रमाः कृष्णक्षवव दकृते हहहसंतिकिं दृस्मयः॥ सिसीकरद्दद्दे
ह्रिमेपपपपानपात्रमुज्झमे दस्खलितमालपन्हो यरः श्रियैवः क्रियात्रम॥ यथा॥ पिपिपियसमसमयेमुख
मुखासवं देहिमेतततत्सजद्दुडुतेममममाजनं कांचनं॥ इति स्खलितजल्पितं मदवत्त्रां ल्कुरंगीदृशः प्रगेहसित
हेतवेसहवरीभिरश्रेयत॥ रागरोषभयादिभ्यः कंपो गात्रस्य वेपथुः॥ यथा॥ मागर्वमुद्वहकपोलतले वकास्ति कां
तस्वहस्तलिखिता नवमंजरीति॥ अन्यापि किंन सखि भाजनमीदृशीनां वैरी न चेद्भवति वेपथुरन्तरायः॥ विषा
दमदरोषाद्यैर्वर्णान्यत्वंविवर्णता॥ यथा॥ मृषाविषादामिनया दयैकाविज्ञगोपनिभ्यासनतिं वियोगजां॥ विलेप
पनस्याधिकचंदनागता विभावनाञ्चापललापपांडुतां॥ अश्रु नेत्रोद्भवं वारि दुःखक्रोधप्रकर्षजं॥ यथा॥ उत्पक्ष्म
णोर्नयनयोरुपरुद्धवृत्तिंवाष्पं कुरुस्थिरतया विरतानुबंधं॥ अस्मिन्नलक्षितनतोन्नतभूमिभागे मार्गेपदा राम
निखलुते विषमीभवंति॥ अत्रवाष्पशब्देन लोचनाश्रयमश्रु तेन कंठाश्रयो दुःखावेशः॥ प्रलयश्चेष्टा १७

स्वादेरिंद्रियाणां समयो मतः । तीव्राभिषंगप्रभवेन वृत्तिनिमोहनं संस्तंभयतेंद्रियाणां ॥ अज्ञातमर्त्यमसनामुहूर्तं दृ
तोपकार वेरतिर्दभूव ॥ अत्र चपलयत्रावेदनमूर्च्छायते । ननु मरणमप्यत्रालेपनोक्षेदनमाति कत्वानुपप
त्ते: ॥ अथैषां व्यभिचारिभावा: ॥ स्मृतिर्वितर्कश्चौत्सुक्यं चिंताचपलतामतिः । गर्वश्रमोहोच्चनिद्रा डावहित्थं मूढतामदः ।
हर्षामर्षा च सूयेर्ष्या विषादो दैन्यमुग्रता । त्रासः शंकागदो ग्लानिरुन्मादः संभ्रमः श्रमः । निर्वेदो जाड्यमालस्यं निद्रास्व
प्नप्रबुद्धता ॥ इति भावा स्त्रयस्त्रिंशद्विज्ञेया व्यभिचारिणः । क्रमेणलक्षणोदाहरणानि ॥ स्मृतिः पूर्वानुभूतार्थविषयी
ज्ञानमुच्यते ॥ यथा तन्वंगी तत्तरंगितमृगदृशा कर्णकंडूयनं सा वक्रोक्तिपरं पराप्रियसखी हस्तावलेबोपि सः ॥ या
वन्त्रो हृदयात्प्रयाति सहसा तावद्धिरेफावली झंकारस्वपनोपदेशरसिको ज्ञातावसंतो रयः ॥ यथा वा सारथ्यासप
द्मासकलसरासरलबीक्षितं । अनोक्तिगर्भं तरुणीहृदयान्नापसर्पति ॥ ऊहो वितर्क उत्पन्न: पदार्थेषु यथामति ॥
यथा । विधाय पूर्वं पूर्णेंदुमस्यामुखममूभ्रुवं ॥ धाता निजासनांभोजविनिमीलनदुःस्थितः ॥ उत्कंठष्टानवाप्ते
योभिलाषः स्यात्त्वदास्यं ॥ यथा ॥ पुनरपि मिलने यदाकदाचित्प्रियतम मया रूपयामवद्धिधानः ॥ हररव करवै

आ. ततोरश्मिचां हरिविवरकिंतनवेलनुप्रतिष्ठा॥ प्रयत्नपूर्वकार्थेषु स्मृतिश्चिंतेतिकथ्यते॥ यथा॥ आस्तां तावद्वचन
१८ रचनाभाजनत्वं विदूरे दूरे वास्तां तव तनुपरीरंभसंभावनापि॥ भूयो भूयः प्रणतिमिरदः किं नु याचे विधेयाः स्मारं स्मा
18 रं स्वजनगणने कापि रेखा मदीया॥ आत्मप्रकाशनपरा चेष्टा चपलतोच्यते॥ यथा॥ कश्चित्कराभ्यामुपगूढनालमा
लोलपत्राभिहतद्विरेफं॥ रजोभिरंतः परिवेषबंधि लीलारविंदं भ्रमयांचकार॥ न्यायोक्तार्थानुसंधानादर्थनिर्धा
रणं मतिः॥ यथा॥ असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा यदार्यमस्यामभिलाषि मे मनः॥ सतां हि संदेहपदेषु वस्तुषु प्रमाण
मंतःकरणप्रवृत्तयः॥ निद्राह्रितः परावृत्ता गर्वोदृप्यादिरूपं भवेत्॥ यथा॥ धृतायुधो यावदहं तावदन्यैः किमायुधैः।
यद्वा न सिद्धमस्त्रेण मम तत्केन सेत्स्यति॥ अहेतुः पक्षपातो यस्तस्य स्नेहः कथितो बुधैः॥ यथा॥ अनेन कस्यापि कुलांकु
रेण स्पृष्टेन गात्रेषु सुखं ममैवं। कां निर्वृतिं चेतसि तस्य कुर्याद्यस्यायमंगात्कृतिनः प्ररूढः॥ अभीष्टार्थस्य संप्राप्ति राम
स्पृहा पर्याप्तता धृतिः॥ यथा॥ क्षोणीराजं सपदि विहितं कांतया सार्धमुच्चैर्दत्तानुष्ठाप्य जनिमृगिनीलानमासाद्य १८
मघः॥ स्फीता कीर्तिः सपदि रविता वैरिवर्गास्ततस्मात्कस्मिन्निष्टे पुनरपि सखे कर्तुमीहा तवास्ते॥ चेतो निमीलनं व्री

डावेवर्ण्यंचोमुखल्लक्षतादृष्पतेक्कविद्देवयमनुरागस्स्ववादिभिः॥यथा॥दिल्लीश्वरोदारदृशोनममागजपतिस्मृत
रसादुपग्रणोडूशोनसंमूर्छंतिदन्तुरपतिर्जिज्ञराघीस्वरोपि॥ कुलंवेवेदिद्दिशेदावननतवदनोगौरवेणत्रकुर्वंचीरस्त्री
धिरग्गानोरवयसिपुलकैर्वीरलक्ष्मीकपोले॥ अवहित्थंतुलज्जाद्यैर्हर्षाद्याकारगोपने॥ यथा॥ एवंवादिनिदेवर्षौ
पार्श्वेपितुरधोमुखी॥ लीलाकमलपत्राणिगणयामासपार्वती॥ सरवदुःखादिजनितोमोहश्चित्तस्यमूढता
॥यथा॥ कांतेतल्पमुपागतेविगलितानीवीस्वयंबंधनाद्वासश्चश्लथमेखलागुणधृतंकिंचिन्नितंबेस्थितं॥ एताव
त्सखिवेद्मिसांप्रतमहंतस्यांगसंगात्पुनः कोसौकास्मिरतंतुकिंकथमितिस्वल्पापिमेनस्मृतिः॥ संमोहानंदसंभेदोम
दिरादिकृतोमदः॥यथा॥ अर्वागस्मेनिगवीदिवसारिदवरानेयमिक्षद्दिचीर्षाः कालिंदिकोपवेणाकलितहलदो
ल्लेपिएः॥ तमरेल्ल॥ तालांकस्याक्षहालारसविवशोहदः संसदंसोत्तरीयेतियस्त्रस्तांघ्रिश्चयस्खलितमथलघु
त्वानमाथावनंततामनःप्रसादोहर्षस्स्यादिष्टावाप्तिस्ववादिभिः॥यथा॥ राज्ञोनिर्जितशत्रुयोग्यसचिवेन्यस्तःस
मस्तोभरःसम्यक्पालनलालिताःप्रशमिताशेषोपसर्गाःप्रजाः॥ प्रद्योतस्यसुतावसंतसमयस्त्वंचेतिनाम्नाधृतिं

सा॰
१८
१५

कामः काममनुपैतु येममम्पुनर्मन्मीममहानुत्सवः ॥ क्रोधः कृतापराधेषु स्थिरोमर्षत्वमुक्तः ॥ यथा ॥ लाक्षागृहान
लविषान्नसभाप्रवेशैः प्राणेषु वित्तनिचयेषु च नः प्रहृत्य आकृष्टपांडववधूपरिधानकेशाः स्वस्था भवंति मयि जीव
ति धार्तराष्ट्राः ॥ यथा वा ॥ तस्मिन्दुःप्रतिपत्तिदूषितहृदा येनैष दृष्टो मणिः संपूर्णं करवाणि वेडमहसं स्नापय होमे
दुलं ॥ मिलाहारमूर्च्छाशालेविपक्वफलवद्भिः पातभूमीतले किंनाश्चित्रममहो वराचरमिदं निर्विसरं वन्नितं ॥ स्पृ
या ॥ मगुणधीनामौचत्यादमर्हिस्मृतं ॥ यथा ॥ निर्वीर्यं गुरुशापभाषितवशात्किं मे तवेवायुधं संप्रत्येव भयाद्विहा
य ग्रामरंभामोसि किं त्वं यथा ॥ जातोहं स्तुतिवंशकीर्तनविदां किं सारथीनां कुले क्षुद्रारातिकृताप्रियं प्रतिक
रोम्यस्रेण नास्रेण किं ॥ सपत्नीसंगते कांते कोप ईर्ष्यासमुद्भवः ॥ यथा ॥ व्रजोत्रविस्फितमुरोदयितस्य वीक्ष्य
दीर्घानिलेश्वसिति जल्पति नैव किंचित् ॥ पातं जलेन च दृशं परिमार्जयंती बाला विलोचनजलानि निरोदृधी
ति ॥ विषादश्चेतसोग्लानिरभीष्टविरहादिभिः ॥ यथा ॥ कथं नु तं बंधुरकोमलांगुलिं करं विहायासि निमग्नमी राम
मसि ॥ अवैतनं नाम गुणेन लक्षयेन्मयैव कस्मादवधीरिता प्रिया ॥ सत्वसागारदत्युत्कर्षो वाक्यारैर्दैन्यमुच्यते ॥ १८

तत्तैलबिंदुघटिकामयेति पर्याकुलाद्दृष्टागर्भभरालसां निजवधूं श्वश्रूश्चिरं रोदिति ॥ यथा वा जातिशीति
र्मेनमिन कृनात्तत्रियाणां न वर्मो रूढे समर्थं तरपि गाणितेनानुजस्यापरखंडं ॥ तुल्यः कामं भवति भवतः शिष्य
योः स्नेहबंधः कोयं पंथाः सपदि विमुखो मे हताग्ने मयीत्थं ॥ अधिक्षेपापमानादेश्चेतश्चंडत्वमुद्यतना ॥ यथा ॥ कृत्वा
न्निः समरकृतः सम्मिति विरासने पूर्वभूर्वीपतीनां कृत्वान्यत्समरकृतः पुनरपि कदनं दुर्मदानां नृपाणां ॥ निर्माय क्ष्माप
तीनां प्रति समरहृतैरुत्तमै रुत्तमांगैः कापालीमक्षमालां झगिति भगवते तामिरन्वस्यार्पयामि ॥ त्रासश्चित्तचमत्कार
श्चाकस्मिकभयादिभिः ॥ यथा ॥ लंकायामनिवीरमानुरूपतेः प्रेक्ष्य प्रतापोदये प्रत्यागारमयीरनीरजदृशो भूये
ऽङ्गनाश्च भ्रमात् । हस्तन्यस्तकृपाणि विद्रुतपाणि विगलत्संक्रांतबलिप्रस्खलद्बाष्पश्यामविलोलवेणि दयितं कं कंठस्थले
बिभ्रति ॥ अनिष्टाप्त्यागमोत्प्रेक्षा शंकामावहते बुधाः ॥ यथा ॥ आनीतैव मया सीता किं नानीते पुरद्विषः । स वेदा
याति लंकायां न जाने किं भविष्यति ॥ विरहादेर्मनस्तापः शारीरातंकरोगदः ॥ यथा ॥ स्थितमुरसि विशालं पद्मि
निपत्रमेतत्कथयति न तथांतर्मन्मथोत्थामवस्थां ॥ अतिशयपरितापान्नापि तान्यायथास्याः स्तनभरपरिणा

हेमेंडलाम्यां ब्रवीति॥ यथा वा॥ निश्वासेषु स्खलति कदलीवीजनं तापसंपन्ने त्वांमो मित्त्वच्छगिति पतितैः सूख
ते तन्मनांत॥ तस्याः किंचित्कजगत रभूतानवंल ह्रियो माद्येनाकस्माद्वलयपदवी मंगुलीयं प्रयाति॥ वलस्या
पचोस्मानि राधिव्याधिपकर्कर्षश्रू॥ यथा॥ किसलयमिव मुग्धं बंधनाद्विप्रलूनं हृदयकुसुमशोषी दारुणो दी
र्घशोकः। ग्लपयति परिपांडु क्षाममस्याः शरीरं शरदिज इव घर्मः केतकीगर्भपत्रं॥ उत्कंठा हर्षशोकादे रुन्मा
दश्चित्तविप्लवः॥ यथा॥ किंचिदुल्कि करोति हासमसकृन्निर्याति संतिष्ठते काष्ठी भवति किंचरोषकलितः शाण्णं
विधत्ते दृशौ॥ वालेति प्रणमत्यकांडकुपितेत्याभाषते निष्ठुरेत्यालिंगत्यफलानासमन्मथशरैर्नीतः परां दुर्दशां
॥ आदरातिशया श्वेतसावेगः संभ्रमो मतः॥ यथा॥ अलमलमतिमात्रं साहसेनामुना ते त्वरितमिह निविमुञ्च
वलतापात्रामेनं। सपदि मयि निरोद्धुं जीवितं जीवितेशो त्वण मिह मम कंठे वाहुपाशं निधेहि॥ मनः शरीरयोः
खेदः क्रियातिशायतः श्रमः॥ यथा॥ सवलयति वनांते संश्रयतं गमंगं जनयति सुखवंद्रोद्भासिनः स्वेदविं राम
दून्॥ मुकुलयति वनेत्रे सर्वथा सुभ्रु खेदस्त्वयि विलसति तुल्यं वल्लभालोकनेन॥ चित्तस्य खेदो निर्वेदः स्वलक्षणा २०

नोदयादिभिः।। यथा जरामरणदौर्गत्यमव्याधयस्तावदासतां मन्ये जन्मैव वीराणां भूयोभूयस्त्रपाकरं।। क्रिया
स्वपाटवं जाड्यं चिंतोत्कंठाभयादिभिः।। यथा।। ननमुग्धिनमाधिडपमभिराको यदुरिदमाहितसायकं मृगेषु।।
सहवसतिमुपेत्य यैः प्रियायाः कृत इव मुग्धविलोकितोपदेशः।। क्रियाविक्षेपश्चालस्यं सुखसंगमदादिभिः।। य
था। कर्णोत्पाटलनेत्रपालिविगलन्मुक्तावलिप्रस्खलन्मैरेयस्तनतटक्किणिक्कणद्दलिव्यादष्टरं तद्धे दे। मोहो मो
ढीजनारखिन्नरेवतिहलव्यालंबिघरोर्वल्लरिभ्रश्यत्कुंतलिलोलकुंडलितमव्यालोकमाघूर्णमहः।। निद्रा व्यापार
वैमुख्यमिंद्रियाणां श्रमादिभिः। यथा।। मत्तेभमज्जकुंभपरिणाहिनि कुंकुमार्द्रे कान्तापयोधरयुगे रतिखेदखिन्नः
पक्षोन्निद्राय भुजपंजरमध्यवर्ती धन्यः क्षपां क्षपयति क्षणलब्धनिद्रः।। निद्रा निद्राद्विजनितं सकलमिंद्रियाणां निमी
लनं।। यथा।। प्रहरकमपनीय स्वं निनिद्रासतोच्चैः प्रतिपदमुपहूतः केनचिज्जागृहीति। मुहुरविशदवर्णां निद्र
या शून्यशून्यां दददपि गिरमंतर्बुध्यते नो मनुष्यः।। यथा वा।। यत्रैव तत्रैव यथा तथैव येनैव तेनैव कृतोपधानाः।। दु
कूलतल्पेष्विव भूतलेषु सुखेन निद्रां विनितं वनस्थाः।। निद्रापगमहेतुभ्यः प्रबोधश्चेतनागमः।। यथा।। रविकिर

सा॰
२१ वितन्वाभिर्वंदिपुत्रैः कुमारः स्वपदविगमननिष्कल्पमुन्मूंत्रकारामदपटुनिनदद्भिर्बोधितो राजहंसैः स्फुरगजउ
वर्गांगसेकतस्कप्रतीकः॥ उक्तासमावाद्दिमेरेननेमीरत्तोदयोरसाः रसाभासाभासादीनामुदाहरणानि स्वयमूहनी
यानि। अयंवासंलक्ष्यक्रमः॥ वाच्यसंगप्रक्रमत्तानेध्वनिर्यः परिकीर्त्तितः। शब्दार्थोभयसूक्तस्था त्रिविधः कथ्यते बुधैः
।वस्त्वलंकृतिरूपोः क्रमः संलक्ष्यतेरसभावादिषु क्रमो न संलक्ष्यत इत्यत्र सामाजिका एव प्रष्टव्याः। संलक्ष्यक्र
मः शब्दशक्त्युद्भवोऽर्थशक्त्युद्भव उभयशक्तिमूलश्चेति त्रिविधः। यत्र शब्दाः परिवृत्तिं न सहन्ते स शब्दशक्त्युद्भवः।
तदन्योऽर्थशक्त्युद्भवः। यत्र परिवृत्तिरपरिवृत्तिश्च शब्दानां सोभयशक्तिमूलः। तत्र अलंकारो वस्त्वेव शब्दाद्
यावभासते। प्रधानत्वेन सद्वैयः शब्दशक्त्युद्भवो ध्वनिः। यथा विद्राणेरणवत्सरादरिगणेत्रस्ते समस्ते पुनः कोपात्को
पिनिवर्त्ततेयदिमदः कीर्त्तोजगत्संजयः॥ आगच्छन्नपि संमुखविमुखतामेवाभिगच्छत्यसौ भागेतदरिकायएए
द्दणितिद्विन्नापसर्पद्भिराः। अत्र शब्दशक्त्युद्भवो विरोधाभासः। वस्तुमात्रं यथा। शनिरशनिश्च तमुच्चैर्निहन्ति कुप्य
सिनरेन्द्रयस्मैत्वं। यत्र प्रसीदसि पुनः स भात्युदारोऽनुदारश्च। अत्र विरुद्धावपि त्वदनुवर्त्तनार्थमेकं कार्यं कुरुत इ राम २१

तिव्यस्कचन्मृतो॥ अर्थशक्त्युद्भवोप्यर्थो व्यंजकः संभवी स्वतः। प्रौढोक्तिमात्रात्सिद्धो वा कवेस्तेनोंभितस्य वा वस्तु
वालंकृतिर्वेति षड्भेदोसौ व्यनक्ति यत्। वस्त्वलंकारमथवा तेनायं द्वादशात्मकः। तदयं विवेकः अविवक्षितवाच्य
स्य द्वौ भेदौ अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यात्यन्ततिरस्कृतवाच्यौ॥ विवक्षितान्यपरवाच्यस्यासंलक्ष्यक्रमो रसादिरेको भे
दः। तथैव संलक्ष्यक्रमस्य शब्दशक्तिमूलो अलंकारवस्तुध्वनी। अर्थशक्त्युद्भवस्य द्वादश। एकः शब्दार्थोभयभू
। इत्यष्टादश वा वाक्यस्य व्यंजकत्वे भेदाः। पदस्य व्यंजकत्वे तत्र यच्छक्त्युद्भवध्वन्यभावात्सप्तदश॥ इति पंचत्रिंशत्। प्रबंधे
ऽप्यर्थशक्त्युद्भवस्य द्वादश भेदाः। इति सप्तचत्वारिंशद्भेदाः। असंलक्ष्यक्रमस्य पदैकदेशरचनावर्णानां व्यंज
कत्वे चत्वारो भेदास्तस्मात् शुद्धा एकपंचाशद्ध्वनिभेदाः। उदाहरणं त्वयमूहनीयं ग्रंथगौरवभयाद्दत्तं न मन्तु पूर्वोक्तल
क्षणेह प्रदर्शितं। वस्तुतस्तु अविवक्षितवाच्यस्य भेदद्वयं॥ एको रसादिः असंलक्ष्यक्रमस्य शब्दशक्तिमूलार्थशक्ति
मूलौ अलंकारतदन्यवस्तुरूपौ द्वौ। अर्थस्य त्रिविधः। स्वतःसंभवी प्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्न इति॥ अत्र तु सर्वस्य बुद्धि
सौष्ठवप्रकटनं॥ तत्र स्वतःसंभवी अर्थो यथा॥ आयाती सिविणुत्तव पथ्यकमरे दिट्ठा सिकेनापि नो नीलेवालम

सा० २२

मुत्वमुत्वहरत्तुस्वेदं विश्चीथ्यानिलः। यत्पीतर्मयसत्र कंठमसकृघामीतितल्लीगताभ्रसीतीपरिरम्भतेस्मकृतिभिः स्वैरं
नवस्वैरिणी॥ प्रौढोक्तिनिष्पन्नो यथा। कैलासः आकृशारीरैफणफलकमुदुद्यामणीनागराजः पश्चाद्दीयस्यसोयं
तवलयतियशोराशिराशीविषेंद्रः। त्वत्तेजस्पुल्लिहाने विधिरपि वरविंपोऽथितिव्यर्थमानीज्ञानीमसृष्टावकीनासमस्त
मरसमुद्भूतधूलीसदृंमात्। एतेषां क्रमः शुद्धभेदानामेषांवान्योन्ययोजनं॥ संकरेणत्रिरूपेण संसृष्ट्याचैकरूपया। तेषां
ध्वनीनां। संज्ञायास्यदलेनानुग्राह्यानुग्राहकतयाएकव्यंजकानुप्रवेशेन वेतित्रिविधेन संकरेणपरस्परनिरपे
क्षयाचैकरूपयासंसृष्ट्या एकत्रकाव्ये संसर्गरूपयायोजनमपि॥ यथा॥ खणपाहुणिआदेअरजायाएस्मह अकिंपि
दिण्णं णिआरुअइ पडोहरघरम्मि अणुणिज्जउवराई॥ पाडोहरघरच्छायारेत्रासायाशृहपश्चाऊहवावी॥ अत्रानुनयः किं
उपभोगलक्षणेऽर्थान्तरेसंक्रमितः। किंवात्तरणन्यायेनोपभोग एवव्यंग्येव्यंजककइतिसंदेहः। यथास्निग्धश्या
मलकांतिलिप्तवियतोवेल्लद्बलाकाघनावाताः शीकरिणः पयोदसुहृदामानंदकेकाः कलाः। कामंसंतुदृढंकठो
रहृदयोरामोस्मिसर्वंसहेवैदेहीतुकथंभविष्यतिहहाहा देविधीराभव॥ अत्रलिप्तेतिपयोदसुहृदामिति आपन

राम २२

परितोषकारित्वेलक्ष्ये॥ इत्यत्रात्यन्ततिरस्कृतवाच्ययोः व्यापनत्वातिशयपरितोषकारित्वातिशययोर्ध्वन्योः संसृष्टिः
आम्नांसहरामोस्मीत्यस्यार्थान्तरेदुःखसहिष्णुत्वरूपेसंक्रमितवाच्यस्येतादृशावैयर्थ्यहेतुसंपातेपिजीवित्वरूपदु
खसहनातिशयध्वनेस्तथाह्यान्तयाहकलावनरामपदलक्षणैकव्यंजकानुप्रवेशेनार्थान्तरसंक्रमितवाच्यस्य
दुःखसहनातिशयध्वनेः स्वध्वनेश्च संकरः। एवमन्यदुदाहार्यं॥ ॥ इति श्रीविश्वनाथदेवविरचिते साहित्यसुधा
सिंधौ तृतीयस्तरंगः॥ ॥ ॥ अथ प्रावाद्गुणीभूतव्यंग्यभेदानाह॥ अगूढमपरस्यांगं वाच्यसिद्ध्यंगमस्फुटं। संदि
ग्धतुल्यप्राधान्ये काक्वाक्षिप्तमसुन्दरं॥ व्यंग्यमेवं गुणीभूतव्यंग्यस्याष्टौ भिदा मताः॥ अगूढमिति। सहृदयाहृदयसंवे
द्यत्वमिति यावत्। तथा वनमत्कारप्रकर्षः। उक्तं च॥ नाध्रीपयोधर इवातितरां प्रकाशो नो गुर्जरीस्तन इवातितरां नि
गूढः॥ अर्थो गिरामपिहितः पिहितश्च कश्चित्सौरम्यमेति मरहट्ठवधूकुचाभः॥ अगूढं यथा॥ अकरंपमावि[illegible]
वानां प्रतीकारो न वेधपदि। तदा दुःखेन लिप्येरन्न लरामयुधिष्ठिराः॥ अत्रावृपंमाविमवत्स्येवेतिकटित्वेव प्रतीय
ते॥ अपरस्य रसादेः रसादेरंगमुत्कर्षकं॥ तथा वाच्यस्यानुरणनरूपमंगं। केचित्तु वाच्यस्यापि राजानुगतस्य

सा० विवाहयद्भसादिरंगाः॥ आदिपदग्राह्यभावादिः॥ द्विलासस्मरणान्नयनान्यरुणानि घूर्णयन्त्यवनानि स्खलयन्त्य
२३ दंपदः॥ असतिल्वथिव्वारुणीमदः प्रमदाया मधुना विडंबना॥ अत्र शृंगारो वितनयनघूर्णनादिजनकमदिरारसस्म
रणाद्विलासस्मरणद्विगलद्हृदयत्वात्वीकावेगमधिकं जनयति इति रसादेरसादिरंगो भावस्यापरांगत्वे यथा॥ सर्व
त्रैनो वार्त्तमवेदि राजन्नाये कुतस्त्यस्य गुणं प्रजानां॥ सूर्येनतपसावरणाय दृष्टेः कल्प्यत लोकस्य कथं तमिस्रा॥ अत्र सू
र्यविषयको भावो राजविषयकभावस्य॥ अनुरणनरूपस्यालंकारस्य वाच्यांगत्वं यथा॥ शूली जातः कदशनवशा
द्भैक्ष्यचर्याकपालीवस्त्राभावात्कृगनवसनस्थोलदोषाज्जटावान्॥ इत्थंभूतस्त्वंदभिसरणादीश्वरत्वं मयाप्तम घ्रापि
त्वं मपि नरपतेनार्द्धवं दददासि॥ अत्र वाच्यस्य तत्तुल्याकारोपस्य नाष्टश्राक्तिमूलं नीयमानमीश्वरेण सह साम्यमुत्कर्ष सु
कं॥ अनुरणनरूपस्य वस्तुनो वाचांगलो राहरणं स्वयमूहनीयं॥ वाच्यस्य रसादिरंगं यथा॥ आगत्य संप्रति वियोग राम
विसंष्ठुलांगीमंभोजिनीं क्वचिदपि क्षपितत्रियामः॥ एतां प्रसादयति पश्यत शान्तेः प्रमानेतत्त्वांगिपादपतेनेन सहस्र २३
रश्मिः॥ अत्र खंडितानुनयलक्षणनायकवृत्तांततादात्म्यावगमाच्छितम रतिरूपेण रसेन वाच्यस्य रविकमलिनीवृ

ढांतस्योत्कर्षेणाभिमतिरसस्य वाच्यांगतेति। वाच्यस्य वाक्यार्थस्यानुपपद्यमानस्य सिद्धिरुपपत्तिस्तस्या अंगं नि
दानं वा असिध्यंगं। यथा प्रागुदाहृते रोलंबो भक्ष्यत इत्यादि॥ अस्फुटं सहृदयैरपि क्लिष्टत्वसंवेद्यं। यथा। पत्रावली वि
त्रकपोलपालिं सा तः सपत्नीमवलोक्य कान्ता वितानुतोषला ह्रीकमना न निरुद्धपुनः प्रियं वीक्ष्य विषादमाप। संदिग्ध
प्राधान्यं तुल्यप्राधान्यमिति याज्यं। प्राधान्यं चवमत्कारप्रयोजकत्वं। यथा। हरस्तु किंचित्परिवृत्तधैर्यश्चन्द्रोदयारंभ
इवांबुराशिः। उमामुखे बिंबफलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनानि। अत्र किं परिचुंबितुमैच्छदिति प्रतीयमानं किं
वा विलोचनव्यापारणं वा अप्रधानमिति संदेहः। तुल्यप्राधान्यं यथा। ब्राह्मणातिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये। जामद
ग्न्यस्तथा मित्रमन्यथा दुर्मनायते। अत्र जामदग्न्यः सर्वेषां क्षत्रियाणामिव रक्षसां क्षयं क्षणात्करिष्यतीति व्यंग्यस्य वा
च्यस्य च प्राधान्यं। तथा हि। अत्र भूतकपदेशापित्वाभिधाने साम वाच्यं। उग्ररूपश्च दंडो व्यंग्यः। उभयोरप्युपदेशासा
नर्थनिवारकत्वेन तुल्यता। काकुर्ध्वनेर्विकारः। तदुक्तं। भिन्नकंठध्वनिर्धीरैः काकुरित्यभिधीयते। तेन वाच्यमवम्लो
ष्टित्कस्यार्पितं। यथा। मथ्नामि कौरवशतं समरे न कोपाद्दुःशासनस्य रुधिरं न पिबाम्युरस्तः। संचूर्णयामि गदया

सा० नस्फयोद्यनोरूस्संधिंकरोनुभवतांनृपतिः पएेनात्र्प्रस्कंदरंवमत्कारेवाग्मुखनिरीक्षकं। यथा॥ प्रहरविरतौमध्ये
२४ वाह्नस्यतोत्तिपरेएवाकिमुतसकलेयातेवाह्निप्रियलभिहेष्यसि॥ इतिदिनशतप्राप्यंदेशंप्रियस्यथियासनो
हरतिगमनंवालालापैः सवाष्पगलज्जलैः। अत्रोत्कंठाध्वनिः सवाष्पगलज्जलैरित्यादिवाग्मुखनिरीक्षकः॥
प्रावांवावांप्रपंवेनमयाथ्यप्रपंविताः। गुणीभूतमिदातस्मादस्माकंध्वनिसंमिता॥ वक्ष्यतस्म। संकलनेनास्यध्वनेष्ट
योनेदाः। अंगस्यत्रिरूपत्वात्। तथाहि। किंविदायतास्तदेते। किंचित्वथा॥ तत्रवाच्यतासहेवस्वलंकाररूपं। रा
मादिलक्षणस्त्वर्थः स्वप्नेपिनवाच्यः। माहिरसादिनाष्टेनशृंगारादिशब्देनोच्यमानोपिनवमत्कुरुत इतियावत्। रस
शिरत्वाद्यादिपदाद्भावादिपरिग्रहः॥ चित्रभेदास्त्वलंकारनिरूपणप्रसंगे। उद्देशवशेयं। [redacted] तिः शब्दार्थचित्रंयत्पूर्वकाव्यद्वयमुदाहृतं॥ गुणप्रधानभावेनस्थितिः शब्दार्थचि
त्रयोः॥ ननुशब्दस्यावित्रत्वेअर्थस्यावित्रतास्त्यर्थस्यावित्रत्वेशब्दस्यावित्रता। तथावकैश्चिदुक्तं चित्रमेवेष्यतेकैश्चिद राम
र्थचित्रमेवास्माकंन्तद्वयमपि॥ ॥इतिश्रीविश्वनाथविरचितेसाहित्यकौमुद्यां सिद्धोवतुर्थस्तरंगः॥ ॥कालिंदीज २४

लसंन्नूतनीलेंदीवरसंनिभं ॥ ध्यायेहं कमलापीनकुचकेलिकरं महः ॥ अवसरसंगत्याद्दोषस्य रूपमाह ॥ यथा
ज्ञानाद्यमर्मैत्कारो न सम्यग्युपजायते। सालंकारगुणेप्यत्र ते दोषाः परिकीर्त्तिताः ॥ दृष्टो हि लोके सगुणोपि सा
लंकारोपि सदोषत्वेन हीनो न तथा चमत्करोति तथा काव्यमपि ॥ वस्तुतस्तु रसापकर्षजनकत्वं न विषयत्वं
दोषत्वं ॥ अपकर्षश्च रसास्वादविच्छित्तिस्यानंदांशे लेशावरणस्य सेनावस्थितिः ॥ नन्वच्युतसंस्कृतत्वादिदोषज्ञानितः न
ज्ञानस्य चाग्वेवोद्धाप्रतिबंधकतया रसापकर्षजनकत्वं न विषयत्वाभावात्। उत्तिविसेसो कव्वो भासा जा होउ सा
होउ इत्यादिवाक्ये युक्ताभावाभावात् तस्य काव्यत्वाद्धितिवत् ॥ तज्ज्ञानस्यापि प्रतिबंधकत्वमिति चेत् ॥ वस्तुतस्तु तत्र
स्या दोषत्वस्यैवाभ्युपगमात् प्रत्वेनेष्टापत्तेः ॥ अथ शब्दार्थदोषविशेषानाह। दुष्टं पदं श्रुतिकटु च्युतसंस्कृत्यप्रयुक्तमसम
र्थं। निहतार्थमनुचितार्थं निरर्थकमवाचकं त्रिधाश्लीलं। संदिग्धमप्रतीतं ग्राम्यं नेयार्थमथ भवेत्क्लिष्टं। अविमृ
ष्टविधेयांशं विरुद्धमतिकृत्समासगतमेव। श्रुतिकटु परुषं दुष्टमिति संबंधः क्रमेण लक्षणोदाहरणानि निष्ठुराद्य
रमसंतं तु वै: श्रुतिकटु स्मृतं॥ वस्तुतस्तु मुख्यार्थापकर्षकत्वे सत्योजोव्यंजकत्वमेव तत्त्वं। वीरादिषु दुष्टत्वमात्र

रा· तिप्रसंगवारणायसमेतैतानन्वप्रतिकूलवर्णेनास्यान्यथासिद्धिरितिवाच्यं॥ तस्यसर्वरसदोषतयाअस्यसंभ
२५ रएवेतिभेदात्॥ उपधेयसंकरेप्युपाधेरसंकरात्॥ यथा॥ अकुंठुरखंडिकपोलयोस्तेकांतिद्रवंद्राग्विनाद्यःशशां
कः। यथावा॥ अद्यापितांकनकपत्रसमानवर्णांमुत्तुंगकर्कशकुचार्पितचारुहारां। कांचीनियंत्रितनितंबविशा
लबिंबांसुदामनूपुरचलच्चरणांस्मरामि। दूषकतावीजंचतत्रप्रतिबंधकवर्णसत्वादसौबोधप्रतिबंधएवेति॥ निं
दितंशाष्टशास्त्रेयत्रदसाघस्यतेयथा॥ प्र~~ज्ञाररसंगादरविंदनाभेःशंभोर्जटाजू~~टतटादिवापः। सुखादिवाथश्रुत
योविधातुःपुरानिरीयुर्मधुजिद्यजिव्हाः। यथावाकल्याणिपाणिपतितानिविनाविचारमेतानिमौक्तिकसुवितानिन
मौक्तिकानिगुंजेतिसंजनयतेयदिहभ्रमंतेहस्मारविंदनयनेत्पलयोःप्रभैव। अत्रारविंदनाभेरितिसंज्ञनयनेइ
तिपदद्वयमसाधुवस्कतस्क॥ अत्रासाधुत्वंतानादन्वयबोधस्यागनमेवदूषकतावीजं। ननुनघटतेसाधुत्वाद्
स्मरणादिनाशक्तिभ्रमाद्वाकेवलान्वयबोधात्॥ क्लिष्टत्वएवविलंबस्यापिकिंचित्करत्वात्। अतएवभाषामात्रस राम
काव्यलंघटते॥ आम्नानमपिकोरोशुनालंकारिकसंमतं। यमदंकुककविप्रोक्तंनहसंमतमुच्यते। यथायदारूण २५

वारःसर्वदेवविभाव्यते।तथामन्मेदैवतोस्यपिशाचोवाराक्षसोथवा।।ननुकथमत्रदूषकता।।सत्यंनतुश्वासनसि
द्धत्वेशास्त्रसामग्र्याःपरिपूर्णत्वेनतद्धित्वेमानाभावात्।कविसंप्रदायप्रयुक्तत्वज्ञानस्याहेतुत्वात्।नहिशा
स्त्रबोध्येतदपेक्षणीयं।गौरवान्मानाभावाद्व्यभिचाराच्चेतिचेत्।उच्यते।प्रकृतप्रतीतिविघ्नागमनमत्रदूषकत्वबी
जं।तथाहिकथायांपर्वतोवह्निमान्धूमात्यत्रधूमस्तत्रवह्निःवह्निव्याप्यधूमवानयंतस्माद्वह्निमानयमि
तिसांप्रदायिकाःपंचावयवप्रयोगः।तत्रपर्वतेवह्निःधूमोयतःवह्निव्याप्तिधूमेधूमेनचपर्वतेनुचितमपर्वतनाये
योवह्निरित्येतादृशाप्रयोगकारीनिगृह्यतइतिसर्वसिद्धं।तत्रबीजंसंप्रदायस्त्रुल्लंघ्यकिमर्थमनेनप्रयुक्तमि
तितत्तात्पर्यान्वेषणेदोलायमानबुद्धिर्नप्रकृतेपर्याप्नोतितद्वच्चापिसामाजिकानांधीरित्यवधेयं।उपसर्गवि
नानस्याद्बोधितार्थस्यबोधकं।।धातुपाठस्यनुत्वेपसमर्थंतदुच्यते।एतदर्थोपितात्पर्यविषयीभूतार्थबोधना
नुकूलशक्तिरहितपदत्वंलक्षणं।।यथातीर्थान्तरस्नानेनसमुपार्जितसत्क्रियःसुरस्थानास्वनामेषहेतिसंप्रा
प्तिसादरं।अत्रहंतीतिगमनार्थंउद्धृतिपद्धतीसादाद्बुपसंहारेनेनोम्मयार्थबोधकत्वेनानोनयार्थकधातुपाठवे

मा·
२६

फलं॥ सिवंधित्वावच्छेदकप्रकारकज्ञानाभाव एव दूषकताबीजं। यद्वा उपसंहारं विना गमनबोधं प्रतिस्वरूप-
योग्यत्वं दूषकताबीजं। अत एव ... ःउदमपरमसामर्थ्यं यातो यस्स्यात्तेन तदर्थी सौ। नवन्यक्कोनितमर्थं गमनं
यथाहं निरिति॥ यस्य वोपसंहारं विनापि गमनार्थबोधसंपत्तिनायं दोष इत्यवधेयं॥ अप्रसिद्धार्थमौ... बोध-
यमप्रसिद्धार्थं नियुज्यते। उत्पन्नार्थकमप्येतदंतिनिहतार्थकं। तत्तु अतात्पर्यविषयार्थप्रतीत्याच्छादिततात्पर्यवि-
षयार्थकपदत्वं लक्षणं॥ यथा सहस्रगोरिवानीकं दुस्सहं भवतः परैः तव हस्ते विभातेषसायको धूमसन्निभः स-
हस्रंगावोऽप्रक्षिप्ता यस्य स सहस्रगुः। इन्द्रस्य वेत्यर्थः। सायकः करवालः। अत्र प्रयोगप्राचुर्यं स्फुटिति सा मयीवा
तस्य प्राकृप्रतीतिः। यद्यविरलप्रयोगं विलंबितसामग्रीवात्तस्य विलंबेन प्रतीतिरिति प्रकृतेऽपि तथा। अत्र वा
तात्पर्यविषयीभूतप्रतीतिकृतप्रकृतप्रतीतिविलंब एव दूषकताबीजं। केचित्तु प्रकृतानाच्छिततत्रारोधर्थोपप-
स्थितिप्रतिसंधानं दूषकताबीजमित्याहुः। प्रतिपाद्यविरुद्धार्थबोधकं यत्र दं भवेत्। तद्दत्वानुचितार्थं स्यादनं- राम
द्रमज्ञावादिघातकं॥ सहस्रत्यागएं सबोधं चं सहमित्रं संस्कृतं सहायं जं। स्वबलेन निहंति संयुगे नविरासा २६

दुस्कृतः सुयोधनं॥ अत्र दुर्योधनोक्तोऽस्योत्कर्षप्रतिपादनतात्पर्यकायामिदमनुचितार्थं॥ यथा वा॥ उत्तिष्ठेत्मार
तांते गरसुरगपतीपाणिनैकेन कृत्वा धृत्वा वान्येन वासो विलुलितकवरीभारमंसं वहंत्या॥ भूयस्तत्कालकांतिद्वि
गुणितसुरतप्रीतिना शौरिणा वः शय्यामालिंग्य नीतं वपुरलसलसद्बाहु लक्ष्म्याः पुनातु॥ इत्यस्य देवताविषयक
रणेनेऽनुचितार्थत्वं॥ अत एव काव्यप्रकाशे॥ नह्यर्णनेहि पित्रोः सुरतवर्णनमिवेति॥ किंतु उत्कर्षार्थमुपादीयमानस्या
पकर्षबोधकत्वमपकर्षार्थमुपादीयमानस्य वा उत्कर्षबोधकत्वमिदमेवानुचितार्थत्वं प्रथमं यथा वह्निस्फुलिंग इव भा
नुरयं चकास्ति॥ अपरं यथा॥ अयं पद्मासनासीनश्चक्रवाकविराजते युगादौ भगवान्वेधा विनिर्मित्सुरिव प्रजाः॥ अत्र
एकत्र उत्कर्षस्य सूर्यस्यापकर्षबोधः अपरत्र एतस्य चक्रवाकस्य ना उत्कर्षबोध इत्याद्यूः तत्र॥ वंद्योसुखमित्यत्रापि तथा
त्वापत्तेः॥ छंदोनिर्वाहमात्रार्थं पदस्ततानान्वितेव यत्॥ वदंति कवयः सर्वे निरर्थकमिदं पदं॥ निर्गलितार्थस्त्वेवाकार्थं
प्रत्ययानुकूलार्थप्रत्यायकत्वराहित्ये अधिकपदेषु वाकार्थप्रत्ययानुकूलार्थप्रत्यायकत्वमस्त्येव परंतु तदंमतो
लत्वमिति नतेन सांकर्यं॥ यथा॥ विघ्नवल्लीकुठारामस्मरणं यस्य सर्वदा॥ विनायकमहं वंदे लंबोदरमहं हि तु॥ दूषक

सा॰ २७ तावीजं वान्न प्रकृतानन्तुगुणस्यावधारणस्य प्रतीतिः कवेरशक्तिसूचणमित्यपरे॥ अवाचकमिदं प्राकृरमापारा
द्बोधकं॥ असमर्थेनासंकेतः लाक्षणिकेनाबोधकत्वमितिननोयोः प्रसंगः॥ यथा॥ सीमंते दिग्वधूनां सपदि विद
धतीवारुसिंदूरशोभां कुर्वती कर्णकेलीकिसलयरचनापौनरुक्त्यं वधूनां॥ सिंचंती किंचलाक्षारसमिवयुवतीमे
रुविंबाधरेसाज्योत्स्नापायादपायाज्जगदिदमखिलं पद्मबंधोर्नवीना॥ अत्र ज्योत्स्ना पदं बालातपस्यावाचकं॥
न वेदं तात्पर्यानुपपत्त्या लक्षणया बोधकं भविष्यतीति वाच्यं॥ यद्दानप्रयोजनप्रतिपिपादयिषा तदा लक्षणया अन
वताशात्समसयानुशासनविरोधेनालाक्षणिकस्यापि मक्रावप्यस्य दूषणत्वात्॥ ध्वांतध्वंसैकदक्षा कलयतु विभवं
कापि बालातपश्रीरितितु युक्तं॥ अश्लीलं॥ यस्यस्मरणमात्रेण सभ्यार्थस्मृतिर्भवेत्॥ व्रीडाजुगुप्सामंगल्यव्यंज
कं त्रिविधं स्मृतं॥ याभ्यवनासभ्यार्थस्मारकत्वं किं तु शाब्द एव न बोधमारहित इति ननत्सोकर्यशंकापि॥ क्रमेण यथा॥
नसा धुनो च निर्यास्या कोलश्च सुखदायिनी॥ परार्थवधकक्षाणां यत्सतं पेलवं घनं॥ मंजुमंथरगतिः पयोमुचां राम
नीकरौघवहनश्रमादिव॥ केतकीवनविहारकौतुकी वायुरायुरभवन्मनोभुवः॥ निर्वाणवैरदहनाः प्रशामा २७

दरीणां नंदंतु पांडुतनयाः सह माधवेन ॥ रक्तप्रसाधितभुवः क्षतविग्रहाश्च स्वस्था भवंतु कुरुराजसुताः सभृ
त्याः ॥ अत्र क्रमेण व्रीडाजुगुप्सामंगलव्यंजकत्वादश्लीलत्वं ॥ दूषकतावीजं चात्र सभ्यार्थप्रतीतिः श्रोत्रियमंडली
षु चंडालागमनमिव किमपि वैरस्यमापादयतीति ज्ञेयं ॥ संदिग्धं तज्ज्ञेयं यत्र तात्पर्यार्थस्य संशयः ॥ तदर्थापि त्र्यवि
निर्णीततात्पर्यकपदार्थोपस्थापकपदत्वं ॥ यथा ॥ मम हात्मा भाग्यवशान्महापदमुपागतः ॥ दूषकतावीजं चात्र ता
त्पर्यनिर्णयाभावः ॥ अप्रतीतमिदं ज्ञेयं केवलं शास्त्रभाषितं ॥ सुप्रसन्नमेवमेवार्थं प्रवदंति मनीषिणः ॥ प्रतिशास्त्रे
द्रुतं प्रतीतं न प्रतीतमप्रतीतं ॥ यत्किंचिच्छास्त्रपरिभाषितमित्यर्थः ॥ यथा ॥ न पक्षवृत्तिर्न सपक्षवृत्तिर्विपक्षवृत्तिः कर
वालयूप ॥ तथापि ते विक्रमभूमिपालप्रतापवह्निः प्रमितिं करोति ॥ अत्र पक्षादिशब्दास्तर्कशास्त्रपरिभाषिताः ॥ दू
षकतावीजं चात्र संकेतज्ञानविरहः ॥ न वा समर्थवीजसांकर्यमिति वाच्यं ॥ तत्र गणपाठात्मीके तेष्वहीतेपि संबंधिता
वच्छेदकविरहान्न संबंधांतरोपस्थितिः ॥ प्रकृते तु याहकानुपस्थितत्वासंबंधाग्रहणान्न संबंधांतरोपस्थितिरिति वि
शेषात् ॥ न च निहतार्थेनास्य संकरः ॥ तत्रभवद्यानामवधानतया उभयार्थप्रतीतेः ॥ अत्र च प्रकृतार्थप्रतीत्यनारो

भा॰ २८ हात्‌। यज्ञवेदविदग्धोक्तं न तदयाम्यमुच्यते। तथाहि पदं त्रिविधं। याम्यं नागरमुपनागरं वा॥ तत्राद्यं स्वरूपशोभार
हितं। उक्तं वान्यत्र कांतेर्विपर्ययाद्ग्राम्यं याम्यमभिधीयते। यथा। सर्वेषां मानुषाणां ते कटिसंतोषदायिनी। त्वां प्रेक्ष्य
मयमेकर्तुं याति नान्यत्र मानसं। दूषकताबीजं चात्र कवेरवैदग्ध्यप्रकर्षसूचनं॥ रूढिप्रयोजनाभावाल्लक्षणाभास
५८ निर्भरात्‌॥ कल्पितार्थमवघट्टितं नेयार्थमभिधीयते। न च लक्षणाविरहे कथं पदार्थोपस्थितिरिति वाच्यं। पदार्थोप
स्थितेः संबंधमात्रसापेक्षत्वात्‌॥ न हि संबंधिबोधे शक्तित्वं प्रयोजकं। गौरवाव्यभिचाराद्व॥ यथा॥ सपदि पंक्तिविहंग
मनामभृत्तनयसंबलितं बलिनाशालिना। विपुलपर्वतवर्षिशितैः शरैः प्लवगसैन्यमुलूकजितालितं॥ अत्र विहंग
मशब्दवाच्यो ऽथाभिप्रेतस्त्वागमानिवक्राण्येतानि विभ्रतीति विहंगमनामभृतो रथाः पंक्तिरिति दशसंख्यालक्ष्यातेप
क्तिर्दशा विहंगनामभृतो रथा यस्य स पंक्तिविहंगमनामभृत् दशरथः। तत्तनयाभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां संवलितं राम
प्लवगसैन्यमुलूकजिता इन्द्रजिता जितं। न चात्र प्रयोजनं प्रतीयते। कष्टकल्पनया यथा कथं विद्याख्याने अत्यं २८
यत्वात्‌। न चात्र रूढिः रहसंप्रदायविरहात्‌। उक्तं चैतदग्निपुराणे॥ असामेकतानेयार्थता। समयो मुख्यार्थबाधादि

अयंमंदिरहइति। अत्ररूढिप्रयोजनमंतरेणकवेरसुलतिप्रतिसेवानेन वैरस्यापादकत्वेदूषकतावीजं। आसत्त
त्तिविलंबेननान्वयायत्रसमासतेनत्वात् क्लिष्टमित्याऽऽरलंकारविद्वांयथा। तस्यैपि। एकपदप्रतिपाद्यप्रकृतपदा
र्थज्ञानाननुगुणपरपदार्थज्ञानकृतमेवशानराहित्येसति विलंबितार्थप्रतीतिजनकत्वं तत्त्वं। निहतार्थे अति व्याप्ति
वारणाय सत्यंतं। नवापृथक्के अतिव्याप्तिशोका न तत्र पदार्थप्रतीतो विलंबाभावात्। पदार्थत्वेन भिन्नवाक्यतापन्नत्वेन
कीर्णेनातिव्याप्तिः। यथा। मध्यगतगोत्रसारो यस्यावनमेवमध्यगतसवर्णं। तद्धारकस्यदुहितुः पायाद्धो मध्यमः सर
णः। अस्यार्थः। मध्यगतः गकारो यस्य स मध्यगतगः। एतादृशः सारः सागर इत्यर्थः। सयस्याः पृथिव्याः मध्यगतसवर्णं
वनेवसनं। तद्धारको हिमाचलस्तस्य दुहितुः। मध्यमः सरणः रमण इत्यर्थः। सपायात्। दूषकतावीजं वात्रतास्यैविष
यीभूतार्थप्रत्ययविलंबः। केचित्तु व्यवहितपदार्थप्रतीतिसाधनत्वं क्लिष्टत्वमित्याहुस्तन्न निहतार्थे अतिव्याप्तेः। समासे
न गुणीभूतं विधेयं यत्र जायते। अविमृष्टविधेयांशं प्राहुर्दोषं मनीषिणः॥ वक्ष्यमाणप्रधानतया विवक्षितस्य प्राधान्य
प्रत्यायकत्वराहित्यं तत्त्वं। यथा किंलोभेन विलंघितः स भरतो येनैतदेवं कृतं मात्रा स्त्रीलघुतां गता। किमथवा मातैव

स॰ २९ मस्य प्रमा।मिथ्यैतन्ममभविंतितेद्वितयमप्यार्थनुयोसोऽगुरुर्माताताततकलत्रमित्यनुवितेश्रीकेवियात्राकरुतोऽत्रा
र्थस्यनुजस्मात्तस्य कलत्रमित्यपेक्षितं। ननु तातेन कलत्रमित्यत्र तातसंबंधस्य कलत्रविशेषणे विशेषणतावत्कल
त्रतातस्येत्यत्रापि तथैव बोधः। प्रथमांतपदोपस्थाप्यातिरिक्तस्य सर्वस्यैव विशेषणतयान्वयस्य व्युत्पत्तिसिद्ध
त्वात्कथमेवमिति चेत्। उच्यते। नहि विशेष्यत्वमात्रेण विधेयत्वं। पर्वतो वह्निमानित्यादौ विशेषणस्येव वह्न्यादेर्वि
धेयत्वावगमात्। नापि विशेषणत्वमात्रेण। वह्निः पर्वतीय इत्यत्र पर्वतादेर्विधेयत्वानवगमात्। किंतु विधेयत्वम
नूद्यत्वेव विषयताविशेषः विधेयत्वबोधनसमर्थं वासमस्तमेव तत्तु न तु समस्तं। असमस्तमपि अनुवाद्योप
स्थापकपदानंतरोच्चरितमेव अत एवान्यकारोद्देश्यमेवेत्यत्राविमृष्टविधेयांशता। तथैव चाह स्पस्वाग्माद्यादि
तिदिक्। यथा वा सूर्ध्नीमुद्दह्न्नकृताविरलगलगलद्रक्तसंसक्तधाराधौतेशांघ्रिप्रसादोपनतजयजगज्जातमि
थ्यामहिम्नां कैलासोल्लासनेच्छाव्यतिकरपिशुनोत्सर्पिदर्पोद्धुराणं दोष्णांचैषां किमेतत्फलमिह नगरीरक्ष राम
लोपिप्रयासः। अत्र महिम्नां मिथ्यात्वं नानुवाद्यमपि तु विधेयं। अन्यथा तद्देव मिथ्यामहिमत्वे जाते तदाद्ध २९

नीनगरीरक्षणे प्रयासो नानुचितः। यदि विधेयं स्यात्तदा तादृशेनापि कर्मणा यत्नमहत्त्वेन तदाभूतं तदिदानीं मिथ्या
वभूव यतः स्वनगरीरक्षणेप्यसामर्थ्यमिति प्रतीतिः सिध्यति। न त्वमिथ्यात्वं वऊव्रीहावन्यपदार्थप्राधान्येन गु
णीभूतमित्यविमृष्टविधेयांशता॥ अथ समासाभावः। उद्देश्यं च विधेयं च यदि पृथग्रूपद्वयं स्यात्तदा प्रतिष्ठितेन तदा प्राधान्यमु
द्दिष्टप्राप्तं विधीयते। पर्वतो वह्निमानितिवत्। ननु समासे त्वन्यथा वह्निमत्पर्वत इत्यपि स्यात्। तद्दूषकतावीजं वात्र
प्रधानतया कवितात्पर्यविषयीभूतस्य प्राधान्याप्रतीतिः। स्वर्णमपहाय वा ससितवृन्दायं स्थिरवन्नायमनुहरती
तिज्ञेयं॥ अदृष्टं विधेयभावसंसर्गश्च विशेषणविशेष्यभावरूपः पदार्थोपि वाक्यार्थप्रतीतो भासत इति तात्पर्यं॥
यत्राप्रकृतबोधेन प्रकृतस्य विरोधिता॥ विरुद्धमतिकृत्त्वात्सर्वकाव्येषु दूषणं। प्रकृतप्रतीतिप्रतिबंधकाप्रकृत
प्रतीतिजनकत्वमिति निर्गलितार्थः। न च निहतार्थे अतिव्याप्तिरिति वाच्यं। तत्र विलंबाविलंबेनोभयार्थप्रतीतेः।
नवाधेन तथा पूर्वार्थप्रतिपंथीयस्यार्थस्य स्पष्ट एव संभवति। विपरीतकल्पनं तु भवति परमकार्यमित्रमिवेति न दो
कः अतएव नामतपरार्थे अतिव्याप्तिशंकापि। श्लेषे वनातिव्याप्तिगंधोपि। उभयोरेव प्रकृतत्वात्। उभयोरेवाप्रकृ

सः तत्वाद्वाप्रतिबंध्यप्रतिबंधकभावाभावाच्चानवमज्ञात्मनइत्याद्यभिधामूलेचनोपसंगप्रतिबन्धीनत्रप्रकृतप्रतीति
३० र्व्यंजकप्रकृतप्रतीतिनैसत्वात्।नवप्रकृतार्थप्रतीतिजनकत्वमेवसम्यगितिवाच्यं।अवाचकासमर्थयोरतिव्याप्तेः।प्र
तिपाद्यविरुद्धबोधजनकत्वंत्वत्राणमितिसंप्रे।केचित्तुतात्पर्यविषयीभूतार्थप्रतीतिबंधकीभूतासभ्यार्थधीजनकत्वं
३० त्वत्।अत्रविनार्थाश्लीलयोरर्थानांनपरस्परंप्रतिबंधकता।भिन्नतार्थत्वविलैवनप्रतिपत्तिरितितेभ्योभेदइत्याहुः।
यथा।रतस्त्वमेवभूपालभूतलोपकृतौकृती।अत्रभूतानांलोपइतिप्रतीतिरितिविरुद्धमतिकृत्।यथावाकृत्याक
रकराकारविशारदविवेष्टितः।अकार्यमित्रमेकोसौतस्याकिंवर्णयामहे।अत्रकार्यविनाभिमित्रमितिविवक्षितंअ
कार्येषुमित्रमितिप्रतीयते।समासावयवस्यनञोनिंदार्थत्वात्।नदुष्टं।तस्मादुपदर्शितदस्यत्वेविरोधिता।अप्रायस्य
समावश्यनयथाः षट्प्रकार्त्तिताः॥दूषकतावीजंवात्रप्रकृतविरुद्धार्थमात्रप्रतीतिः।अतएवनप्रकाशितविरुद्ध
[illegible]कतावीजसांकर्यंतत्रप्रकृतार्थस्यापिप्रतीतेरितिध्येयं।वस्तुतस्तु।पुनरुक्तासमर्थानुचितार्थनिरर्थका राम
वाचकाश्लीलसंदिग्धाप्रतीतक्लिष्टाविमृष्टविधेयांशाविरुद्धमतिकृतोकाव्याकाव्यसाधारणानांदूषणानांका ३०

मेदिशेषोपादानप्रयासबीजेनावधारयामः। सत्यन्तु त्वामसनेपिकवेरनादरणकवेरनादरायैवमर्थवस्तीत्य
प्रयुक्तमपि न दूषणं॥ एवं निहतार्थमपि न दूषणं क्वचित्त्वाणएविलंवस्याकिंविलंकरत्वात्। एवं ग्राम्यंकस्यादिपदं श्रोणी
भितंबादिपदमग्राम्यमित्यत्र किं विनिगमकमिति चेत् उक्तो विनिगमकः स्पष्टं कुमच्याकात्वात्। एवं नेयार्थमपि न दूषणं
सर्वत्र लक्षणायां प्रयोजनसत्वनियमासंभवात्। तेन रूपेण प्रतिपिपादयिषितत्वात् सप्रयोजनस्य वक्तुरशक्यत्वाद्वा
अपास्य च्युतसंस्कारमसमर्थं निरर्थकं। वाक्येपि दोषाः संत्येते पदस्यांशेपि केचन। अत्र केचित्। च्युतिकटुत्वादिवच्च्यु
तसंस्कृतित्वादीनामपि कुतो न वाक्यदोषत्वमित्यस्य स्के दयं निष्प्रा वां मतः। तत्राह। विवक्षितधर्मप्रस्थापकशास्त्रगतत्वे
सति नानापदवृत्तिदोषत्वं वाक्यदोषत्वं च्युतसंस्कृत्यादिव्यावर्तनाय समंतेः। च्युतसंस्कृत्यादीनां यथा कथंचिद्धर्मप्र
स्थापकत्वेपि विवक्षितधर्मप्रस्थापकशास्त्रगतत्वाभावादित्याकूतं। तन्न। च्युतसंस्कृत्यादित्रयव्यावर्तकविशेषण
वत्त्वस्य पक्षे व्यावर्तकविशेषणस्यापि कविसंप्रदायोल्लंघनप्रयुक्तत्वादेः। सत्त्वेन केषामपि वाक्यदोषत्वानाप
त्तेः॥ अवाचकस्याप्यप्रसिद्धविवक्षितधर्मप्रस्थापकशास्त्रगतत्वाभावात्। यत्तु नानापदवृत्तिदोषत्वं नानापदवृत्तित्वो

नव श्रुतिकटुत्वादेर्न पददोषत्वमपि तु वाक्यदोषत्वमेव स्यादिति वाच्यं । तत्रापि तत्वानपा X.२
याद् इति वक्तुं मह ॥ तो नाह । प्रतिकूलत्ववर्णमुपहतलुप्तविसर्गं विसंधिहतवृत्तं । न्यू X.२
नाधिककथितपदं पतत्प्रकर्षसमाप्तपुनरात्तं ॥ अर्धांतरैकवाचकमनभिमत X.२
योगमस्थानस्थितवाच्यं ॥ अपदस्थसमासंसंकीर्णं गर्भितं प्रसिद्धिहतं ॥ ... मम X.२
कर्णाश्रियत्वेवा तत्वमिति कौमुदीकृन्मतं ॥ तदप्युपेक्षणीयं ॥ च्युतसंस्कृत्यादिसाधारणत्वात् ॥ नानापददोषैरपि
...दुत्कर्षसंभवाच्च ॥ केचित्तु । पदांतरसमभिव्याहारविशेषे तदभावान्यतरप्रयुक्तदोषत्वमेव वाक्यदोषत्वं । न च श्रुति
कटुच्युतसंस्कृत्यनुचितार्थाश्लीलग्राम्याविमृष्टविधेयांशादिष्वेवातिव्याप्तिः पदांतरसमभिव्याहारानपेक्षणात् । इतरेषां
...दूषकदोषत्वमेवेति वदंति । तन्न । तेषां काव्यप्रकाशविरोधात् ॥ असमर्थस्यापि वाक्यदोषत्वं स्यात् । तत्रापि अन्यतराभाव
...सत्त्वात् । वयं तु । पदांतरसमभिव्याहारप्रयुक्तदोषत्वं वाक्यदोषत्वं । च्युतसंस्कृतित्वादेः स्वत एव दोषत्वान्नातिव्याप्ति
शंका । न च परुषमाधुर्यादिरीत्यादौ श्रुतिकटुत्वादेरपि पदांतरसमभिव्याहारप्रयुक्ततया तत्त्वाभावादव्याप्तिरिति वाच्यं ॥
...सिन्नहि तत्र परुषमाधुर्यरीत्यैव तेषां श्रुतिकटुत्वमपि त्वाभासात् । किं च तत्रापि शृंगारव्यंजकविभावाद्युपस्थापक
...रसाविर्भावादेव श्रुतिकटुत्वावगतेः पदांतरसमभिव्याहारप्रयुक्तदोषत्वस्य सत्त्वान्नाव्याप्तिशंका । न च च्युतसं राम
...स्कारादेरपि साक्षाद्रसाविर्भावविरोधित्वाद्दोषत्वमिति वाच्यं । वाचकत्वराहित्यस्य केवलस्यापि दुष्टत्वात् । करवनात्वमि ३१
...णत्रयं बोध्यं । क्रमेण यथा । नीलेंदीवरदामसुंदरतरा यत्कंठपीठे हठात् श्रीरामस्य कृपाणशैवललता सा
...क्रमममतपरार्थं वाक्यमेव तथेति ॥ अत्र प्रतिकूलवर्णं पदं समासरचनोपहत...
२ X ...रणपदं ॥ क्रमेणालंकारोदाहरणानि । प्रतिकूलवर्णत्वं वाक्यवृत्तित्वे सति तात्पर्यविषय
२ X ...रसास्वादविरुद्धगुणव्यंजकवर्णवत्वं । प्रकृतरसविरुद्धसमासत्वं । प्रकृतरसाभि
२ X ...व्यंजकगुणाव्यंजकत्वं २

नं रसमुद्दिशति। प्रीसत्री विगलद्दुकूलममितो गीर्वाणसीमन्तिनीवृन्दैर्नन्दनकानने सनृपतिः सानन्दमानीयते। अत्र
शृङ्गारे ट्ठगारोचिताः वर्णाः प्रतिकूलाः। तथा। तन्वीमं स्विन्नः स्मितद्युतिसुधापूर्णानने दुर्भ्रमद्भृङ्गीविभ्रमहारिदृष्टि
विलसन्मुक्तास्फुरत्कङ्कणं॥ वक्षोजोपरिपाणिनांशुकवसनं प्रातर्नयतीमनाकूतियत्सूत्र्यवहिः पदं विद्रवती विक्षिप
यन्तेक्षणं॥ अत्र दीर्घसमासमासस्य प्रतिकूलत्वं॥ तादृशारचनोदाहरणं स्वयमूह्यं॥ दूषकतावीजं वाच्यवर्णसमा
सरचनानां प्रतिकूलगुणाभिव्यक्तिः। शर्करावसिक्तघनपयःपूरमरीचिवितरणं प्रकटयत्युपरते किमपि वैरस्यमाप
दयति। उपहतः ओत्वं प्राप्तः विसर्गो यस्य तदुपहतविसर्गं। यथा॥ धीरो विनीतो निपुणो निर्विकारो नृपोत्र सः। य
स्य भृत्यावली निःशङ्कामकृतबुद्धिप्रभाविता॥ उपहतेत्यादिपदस्य पतत्प्रकर्षत्ववत् शैथिल्यापादकत्वमेव दूषक
तावीजं। अत एवोक्तं। अत्रालुप्तविसर्गेति। परैः पोतैः परस्परा। रूक्षैः संयोगपूर्वैश्च लावण्यमतिरिच्यते। इदं चोपल
क्षणं विसर्गबहुलेऽपि बोध्यं। यथा। स्मरः खलः खनः कान्तः क्रूरः सर्वः सखीजनः। इत्याद्युदाहरणं बोध्यं। प्रकृतरस
गुणानभिव्यञ्जकत्वं दूषकतावीजमिति नवीनाः। नवप्रतिकूलवर्णे दूषकतावीजेन सांकर्यं। तत्र प्रतिकूलगुणाभिव्यञ्ज

सा॰ जकलसम्रान्तुकूलामैजकलमित्यनयोर्भेदादिष्टबुः। उपहतत्वमेको दोषः लुप्तविसर्गत्वं वापरः। संध्यभाव
३२ कृतं विश्लेषत्वं संधिकृताश्लीलत्वं। संधिकृतकष्टत्वं च लक्षणे त्रयं वोद्धव्यं। संध्यभावकृतानविषयत्वेन त्रयमेको
32 द्वविभागः। सर्वथा विचारवत्। परिभाषाकर्तुरनियोज्यत्वात्॥ क्रमेणोदा॰ राजन्विभांति भवतश्चरितानि इंद्रो
द्युतिरद्य तिथा निरस्तां तलेषु। धीरो विलेख अनिलते उविनार्थरत्नी आनत्वनी विजयसंपरमेत्य मातः॥ अत्र संहि
तां न करोमीति स्वेच्छया सकृदपि दोषः। प्रकृत्यादिहेतुकत्वे तु सकृत्॥ तथाप्युर्वसावत्र तवीलीमर्वं तेवार्ववास्थि
ति॥ नात्र कर्तुः शाकतेगं नेशिरोन मयतन्मनाक्॥ प्रथमोदाहृते दोषे दूषकताबीजे संध्यभावकृतो वैधप्रकर्षविर
हो वोपहतत्वदूषकताबीजाभेदः संधौ सति अपि तु संध्यभावेऽपि अन्वयव्यतिरेकाभ्यां संध्यभावकृतत्वेनाविरोध
त्वात्। अन्यथात्राश्लीलत्वकष्टत्वाभ्यां पूर्वनिरूपितदोषाभ्यामाक्रांतत्वेनाश्लीलत्वकष्टत्वे वेत्यकृत्तद्वयमपि न
स्यात्। अन्यविषये नाश्लीलत्वेन वा कष्टत्वमपि तु संयोगसत्यामित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां संधिकृतत्वात् दृष्यकृतं हि राम
प्रकृतेऽपि समः समाधिरिति दिक्॥ द्वितीये दूषकताबीजं संधिकृतासभ्यार्थप्रतीतिः। तृतीये संधिकृतावधान ३२

ह्यं २

विरहः। हततरत्नत्वेमग्नयतिकरत्नत्वेऽप्राप्तगुरूभावात्सलघुरत्नत्वे रसानन्तगुणरत्नत्वमिति लक्षणत्रये बोद्धव्ये।
वृत्तदोषत्वेन एकीकृत्य विन्यासः। क्रमेण यथा। द्विविषकृदंवं वेदगोविंदपदद्वयी। पुनातु नरकारिश्च कृष्णपितृके
रां बुधः॥ अथाज्ञां गुणरत्नरोहणभुवो यस्मात्स्वरस्यैव सासंसरा: खलु तेन एव विधिना ये रंपरस्पष्टा युवा। श्रीमत्कांनि
स्तुषां द्विषां करतलात्स्त्रीणां नितंबस्थलात् दृष्ट्वा यत्र पतंति मूढमनसामस्त्राणि वै॥ अत्र शास्त्राण्यपीति पाठे लघुरपि गुरु यस्या स्म
रिवन्यासते॥ हततमग्नपतोरिष्टयोरिव गुरूपातकमतुजपयुक्तविर्मर्यादिकैर्गवाङ्कितरूद्रायुधैः। नरकरिपुणा सार्द्ध
तेषां सखीभिः किरीटिनामयमहं मसृणे दोर्मांसैः करोमि द्विषां बलिं। हरिणी ... नरसानन्तगुणत्वात्। क
मेणदूषकताबीजानि। एकत्र यतिभंगः परत्र वृत्तभंगः तृतीये प्रतिकूलवृत्तलक्षणे सति रसानुबोधनियमेन तस्य
प्रतिबंधकत्वकल्पनादिति। मूलपदं। कटित्रमुपस्थिताच्च यप्रतियोग्यरूपस्यापकपदराहित्यं लक्षणं। यत्र व प्रकरणे
दिना तत्संदंष्टितरूपनिष्ठे तत्रातिव्याप्तिवारणाय प्रथमं विशेषणं यथा। छायायाविपोशिवानितेवगतान्दृश्यत्वेन तं
पथः पिशुनमांससवकृषु। केनाधुना वद मनागवलोकनीयः कुसुमोन्नमणं सुरवमंडलवसंतगः। अत्र मनागपीति वा

ना २

सा॰ ३२ ध्यां पदज्ञानविरहोऽत्र दूषकताबीजं। पदज्ञानाभावात्कुतः पदार्थोपस्थितिः कथं वान्वयबोधः दूरे रसचर्वणा॥ अ
३३ धिकपदत्वं वाच्यत्वमुपलक्षणार्थप्रत्यायकत्वं लक्षणं। यथा॥ इदमनुचितमक्रमश्च पुंसां यदिह जरास्वपि मान्मथा विकाराः रा॰ २
। यदपि च न कृतं नितम्बिनीनां स्तनपतनावधि जीवितं रतं वा॥ अत्र कृतमिति कृतं। प्रत्युत प्रक्रमभंगमावहति। आकांक्षा
विरहो दूषकताबीजमिति केचित्। निष्फलत्वज्ञानं दूषकताबीजमित्यपरे॥ तस्मिन्सति रसोद्बोधे वैगुण्यस्यानुभवसाक्षि
कत्वात्। कथितपदं लक्षयति। प्रयोजनमन्तरेण सति एकवाक्यविषयकं समानार्थकसमानानुपूर्वीकपदत्वं लक्षणं॥ उ
दाहरणविधेयस्थले लाटानुप्रासादौ वातिव्याप्तिवारणाय सत्यंतं॥ यथा॥ अधिककरकरतल्पकल्पितस्वापलीला परिमलन ला
निमीलत्पांडिमा गंडपाली। सुतनु कथय कस्य व्यंजयत्यंजसैव स्मरनरपतिलीलायौवराज्याभिषेकं॥ दूषकताबीजं वात्र
सिद्धेरुद्धाविरह इति न्याये नोपभुक्तभोगवद्विच्छेदः। नत्वात्र सत्यपर्थभेदतात्पर्यपदैक्याद्दर्थैक्यत्वप्रतिभास
एव दूषकताबीजं। यथात्र स एवास्य मेतीति वत्तया स्वापलीलातत्रैव यौवराज्याभिषेकं व्यंजयतीत्यत्र भेदप्रतीतिः स्यादिमा राम
ऽङः। पतत्प्रकर्षं तद्यथा कांचं वंघारात्तु त्तरोत्तरं। पूर्वानुसारतः कोऽपि निकर्षो यत्र जायते। वंदत्रि चागाटोमवोमदुस्थ।त ३२

उ

स्तोयेः

जा २

त्रगाढेनारंभेण द्रुमआम्यांसमापनेऽस्य रोषत्वी। ननु वैपरीत्येन। यथा। उद्दामधुमणिघुव्यतिकरप्रक्रीडदर्ककोपल
ज्वालाजालजटालजांगलततीनिःकूजकोयष्टयः। मोमोघ्मप्लवमानसूरकिरणक्रूरप्रकाशा दृशोरायुःकर्मसमाप
धि यंति गृम्भघाक्रशून्या दिशः॥ अत्र पूर्वार्द्धवैयर्थ्यदार्ढ्यमुत्तरार्द्धवैयर्थ्यशैथिल्यं॥ दूषकताबीजं वाच्यवैचित्र्यनिकर्षः। केचित्तु प्रा
रब्धानुप्रासभंगएव दूषकताबीजमित्याहुः। नवात्र भग्नप्रक्रमत्वशंका बंधाश्रयत्वेनएतस्य विशेषात्। समाप्तपुनरात्तं ल
क्षयति। जाष्ट्वनितान्वयबोधस्य विशेषणसाकांक्षं विना विशेषणमात्रार्थान्वयार्थमाशक्तिर्लक्षणं। यथा जलोऽद्धरदंडः
कृ शातश्रुतिमवनीभारूढोनालदंडः। त्राणीनौकापदंडश्चवदमरसरित्सद्दिकाकेतुदंडः। ज्योतिश्चक्राक्षदंडस्त्रिभुवनविजयस्तंभ
दंडोऽघ्रिदंडश्रेयस्त्रैविक्रमस्ते वितरतु विबुधद्वेषिणां कालदंडः। अत्र वितरत्विति तत एव वाक्यपरिसमाप्तेः॥ वृक्तकस्कं। क्रिया
कारकभावेनान्वयबोधे जाते पुनर्विशेषणान्वये निराकांक्षत्वमेव दूषकताबीजं वाच्यं तत्तु न घटते पुनर्विशेषणाशेपि
तात्पर्यसत्वेन तात्पर्यविषयीभूतान्वयानुभावकत्वरूपाकांक्षायाः सत्वान्नैष दोष इति युक्तमुत्पश्यामः। अर्द्धान्तरैक
वाचकेलक्षयति॥ अर्द्धनिविष्टवाक्यान्वितपरपदस्य परार्द्धप्रविष्टत्वं लक्षणं। यथा। कुष्ठराजत्व दायेन दानेन परमाणू

तांगतंमयुकणश्रांत्यामेरुपिवृतिमल्लिका॥ यथावा॥ मसृणचरणपातंगम्यतांभूः सदर्भाविरचयसिचयांतंमूर्ध्निघ
र्मः कठोरः। तदितिजनकपुत्रीलोचनैरश्रुपूर्णैः पथिपथिकवधूभिः शिक्षितावीक्षिताच। नत्वेवमस्थानस्थात्वंकथयंने
दमितिचेत्। व्यवधानेक्षितिचं। पदद्वतंयतिद्वतेवा। नत्वाघेस्थानस्थता अतोऽत्र ... रेकवाचकता। एकत्रोमयसंनिपातेय
स्योऽन्नटत्वंतेनव्यवहारः। प्रायामेनेतिन्मायात्। दूषकतावीजंचएकत्रपदद्वतासन्निविरहः अपरत्रयतिहतइति। आस
त्तिश्चाव्यवधानेनाचयप्रतियोग्युपस्थापकपदत्वं। अनवन्मतयोगंलक्षयति। विवक्षितसंबंधाप्रत्यायकवाचकत्वंलक्ष
णं॥ यथा॥ वामांवामांगभागेकलयतिमदनप्लोषकीर्तिर्विवस्वत्तेसर्वैश्वर्यानुकूलस्याप्यशिवनरशिरोभातिभिक्षाकपा
लं॥ दातामुक्तेर्गरीयान्भातिसमुचनेयत्स्वयंचाविमुक्तः सोयंमामाप्रपंचः कलयतुविनवंवांछचूडोजनानां। अत्रमा
याप्रपंचेनसाकंपूर्वविशेषणेनामनन्वयात्। नचक्षुद्राक्षिप्यपंचेनसहसुतरांहे। अभिमतनन्वयोगत्वं। दूषकता
वीजंवात्रमतसंबंधाप्रतीतिः। सर्वैश्वर्यमपन्नोथ्यतिदिशतीतिपरंपाणिपात्रंकपालं। पायान्मायाविलासीसकलमिह
जनंकोपिवंशार्द्धचूडइतितुयुक्तं। अनभिहितवाच्यंलक्षयति। विरुद्धार्थबोधापनोदकपदरहितवाक्यत्वं। यथाल्पि

निवद्धरतेः प्रियवादिनः प्रणयभंगपराङ्मुखचेतसः कमपराधलवं मम पश्यसि त्यजसि मानिनि दासजनं यतः ॥
अत्र तादृशस्यापि पदस्याहितत्वं ॥ दूषकतावीजं वाच्यान्वयप्रतियोग्युपस्थितिविरहविशिष्टविरुद्धार्थप्रतीतिः ॥ अत एव
न्यूनपदे अन्वयप्रतियोग्युपस्थितिविरहः । विरुद्धेव विरुद्धार्थप्रतीति दूषकतावीजं । प्रकृते च विशिष्टमिति ततो भेद
इति । परे तु पदद्वैविध्यं । वाचकं द्योतकं वा । पूर्वस्य न्यूनत्वे न्यूनपदत्वं उत्तरस्य न्यूनत्वे अनभिहितवाच्यत्वं । तथा च न्यून
पदत्वलक्षणे वाचकपदराहित्यत्वं उद्दूत्तु द्योतकपदराहित्यत्वमित्याहुः । अस्थानस्थपदं लक्षयति ॥ आसत्तिविरहितत्वे सति वि
रुद्धार्थप्रत्यायकत्वं । न चाक्रमे अव्यवहितवाचकेऽतिव्याप्तिः ॥ तत्र विरुद्धार्थाप्रत्यायकत्वात् । यथा । भैरवदर्शनसमयेवै
रखवंधुर्विलोकितः कोपि । यद्विरहादिदमल्पं दिनमपि कल्पः समयाति ॥ अत्राल्पमपीति योज्यं । अस्थानस्थसमासं य
था ॥ अद्यापि स्तनशैलदुर्गविषमे सीमन्तिनीनां हृदि स्थातुं वाञ्छति मान एष धिगिति क्रोधादिवालोहितः । उद्यद्दूरतर
प्रसारितकरः कर्षत्यसौ तत्क्षणात् फुल्लत्कैरवकोशनिःसरदलिश्रेणीकृपाणं शशी ॥ अत्र [illegible]द्धस्योक्तौ समासो न कृतं
केवितु अस्थाने योग्यतातत्क्षरहो अस्थाने तत्स्थमित्यर्थः । तेनायोग्यस्थानस्थसमासवत्पदत्वं लक्षणं । दूषकतावीजं वा

विशि २ यथा ३

मु. श्चानुगुणेनागुणेन प्रतीतिः। साचोभयत्राप्यस्फुटैव समासाकरणेऽप्यसौ अप्रतीतिः। अस्फुटत्वस्फुटैव समासकर
.३५ णे च प्रसादस्याप्रतीतिरिति प्राञ्चः। परे तु दूषकताबीजमासत्तिविरहकृष्टविरुद्धार्थप्रतीतिरिति प्राञ्चः। संकीर्णं लक्ष
यति। भिन्नभिन्नवाक्यान्वितानि पदानि परस्परनिरपेक्षवाक्यसंनिधिप्रयुक्तत्वं लक्षणम्। अंबरमंबुनि पत्रमरातिः पीत
35 महीनगणस्य ददाह। यस्य वधूस्तनयं स्पृहमज्ञापानुसवो हरलोचनवह्निः। दूषकताबीजं वाक्यान्तरवाक्येष्वासत्तिविरहः।
गर्भितं लक्षयति॥ अपर्याप्तवाक्यान्तःपातितत्वमनुगुणसमग्रवाक्यत्वं लक्षणम्। तदननुगुणेति विशेषणादर्थान्त
रन्यासादौ समग्रेति विशेषणात्संकीर्णे दोनातिव्याप्तिः॥ यथा॥ योग्यो यस्य पुत्रः सोऽयं दशावदनलक्ष्मणेन मया। रक्षैनं
मृत्युरवं प्रसह्य लघु नीयते विवशाः अत्र तृतीयः पादो गर्भितः। दूषकताबीजं वाक्यान्तरवाक्यान्तरेणाकुलीभावः। प्रसि
द्धिविहतं लक्षयति। अमार्गसंबंधित्वेन प्रसिद्धस्यान्यत्रोपनिबद्धत्वं लक्षणम्॥ यथा॥ एष कृष्णाति विघ्नितिरयति चर
णि सर्वतोदानपूरैः पारीन्द्राणां हिणोति प्रबलतररवैः कंदरा गर्जयंत्या॥ रोषान्मत्तालियालाकुलविकटकटैः किं राम
वधूनोत्यजस्रं विद्रीसद्वारुचामीकरनिकरस्फुरोद्दाममर्मा गजेन्द्रः॥ अत्र रवो मंडूकध्वनिः वृंहिते अप्रसिद्धः। अत एवो ३५

कोकूजने नाममंजीरादिषु रणति प्रायात्पक्षिषु कूजति प्रभृतीन् रमणति प्रायात्स्फुरते मेघादिषु गर्जतीत्यादीन् दृष्टान्प्रयु- प्रा
ञ्जमानादनेवं प्रायाः प्रयुंजीत॥ अन्यत्रैते तु विनाः शास्त्रार्थे लेसमानेपि। तथा वा अर्थे तुल्येपि। एतेष्वेवार्थेषु एतान्प्रा-
त्तान् एवं लौकिकविधिः प्रयुञ्जमानः दृष्टा तेष्वेव निवध्नीयान्नामवेतिभावः। दूषकतावीजं वात्र दृष्टिः दृष्टिपकस्यायेनरु
प्रसिद्धसंबंधिप्रतीतिः। भयप्रक्रमं लक्षयति। येन रूपेणोपक्रमस्तेन रूपेणोपसंहाराभावो लक्षणं। उपक्रमश्च द्विधा
शाब्दतो अर्थतश्च॥ क्रमेण यथा॥ नाथो मिशाया नियतेर्नियोगादस्तंगते हंत निशापि याता॥ कुलांगनानां हि दशानुरू-
पेनातः परं मद्भृतरं समस्ति। अत्र गमयातुना उपक्रमः याभ्यातुना वोपसंहारः। दूषकतावीजं वपदमे दृष्टतवे रूपप्रति
भानं। केचित्तु उपक्रांतानन्तुगुणप्रतीतिर्दूषकतावीजमाहुः॥ यथा वा छायाजायावदायासितेनेतुरघुनानेवकाया
त्ययातिक्लापितायात्मायाः पथिपाथिपाथिकः कोनुमायायामयोपि॥ दूरादायान्स्फुमायाः पतिरपि शिखराद्वेलमर्तुः प्र
पायात्सुश्वेः पायादपायाज्जगदिदमखिलं कापि मध्या स्फुलक्ष्मीः। अत्रांतपादे अनुप्रासभंगः। ननु कथितपदस्य
दोषत्वा[illegible]माना लक्ष्यमेकं पदं द्विः प्रयोज्यमिति वेत्। उच्यते। उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यपत्नाटानुप्रासार्थान्तरसंक्रमितवाच्य

प्रा

सा०
३६

अतिरिक्त एव तस्य विषयः। प्रत्यक्षतता दृशि विषये तस्यैव सर्वनाम्नो वा प्रयोगं विना दोषः। तथा हि। उदेति सविता ताम्र
स्ताम्र एवास्तमेति च। संपत्तौ च विपत्तौ च महतामेकरूपता॥ इत्यादौ रक्त एव यदि क्रियते तदा पदान्तरप्रतिपादितः स ए
वार्थो अर्थान्तरतयेव भासमानो नेकरूप्यमावहतीति तत्त्वेन तु पर्यायत्वाच्छब्दानां शक्ततावच्छेदकैक्यनियमान्न कथमन्य
लेन प्रतीतिरिति चेत्॥ उच्यते। यन्मते चाप्येवो चेत् शब्दानामासते तन्मते रक्तादिशब्दान्तरस्याभासनादेकरूपासंभवात्॥
अर्थान्तरे यथा॥ अकलिततपस्तेजोवीर्यप्रथिम्नि यशोनिधाववितथमदाध्माते रोषान्मुनावभिधावति॥ अभिनवधनु
र्विद्यादर्पक्षमाय च कर्मणे स्फुरति रभसात्पाणिः पादोपसंग्रहणाय च॥ अत्र क्रमस्य भंगः [redacted] दोपसंग्रहणायेति पूर्वं वा
च्यं। एवमन्यदपि बोध्यं। अक्रमत्वं लक्षयति। क्रमः परिपाटी। अन्वयप्रतियोग्युपस्थापकपदानामव्यवधानेन संनिवेशावि
शेष इति यावत्। ताहृशपदानामव्यवहितसंनिवेशराहित्यं लक्षणं॥ यथा॥ द्वान्निर्निस्त्रिंशराजेयं तव भुजयुगले [redacted]यदो
षाकरश्रीर्वक्त्रे पार्श्वे तथैषा प्रतिवसति महाकुट्टनी खड्गयष्टिः। आनने सर्वगात्रे विलसति पुरतः किं मयाद्य क्षमा ते पौवे
वेंठ्यप्रकोपात्किल शिकरसितयायस्य कीर्त्तिप्रयाता॥ अत्रेत्येषा पद्येवतिन्यायं दूषकता बीजं वाक्यसन्निविरहः। नवास्थाने

प
ना
राम
३६

स्यवीजसांकर्यात्तत्रासन्निविरहविशिष्टविरुद्धार्थप्रतीतेः सत्वात्तानवार्द्धोतरितवीजसांकर्यात् तत्रयतिस्थलतमवस्थान
राहित्यमत्रपदस्थतमित्यनयोर्विशेषात्। अमतपरार्थलक्षयति॥ प्राकरणिकरसविरुद्धरसोपस्थापकत्वंलक्षणं॥ यथा।
विमुंचामुमानसफलमवचः साधुसुहृदांप्रियंमुग्धसंगान्यस्थतमिवतेसिंवन्ध्रुवचः॥ निधानंसौरभ्याणांलक्षणमभिमुखंस्थ
पयमुखंनष्टंध्येयप्रत्येकंकुसुमवनिगतः कालहरिणः। अत्रशृंगारविरोधिनांशांतानुभावविभावादिभिः शांतोपिप्रतीयते। दूषक
ताबीजंचात्रविरुद्धरसप्रतीतिः परस्परविरोधेनद्वयोरेवारस्यत्वे। अतएवनागानंदेश्वहोगीतमहोवाद्यमित्यत्रक्तेमत
निविन्नपमलयवतीप्रतिशृंगारोवर्णितः॥ उक्तानवकाव्यप्रकारो॥ आश्रयैक्येविरुद्धोयः सकार्योभिन्नसंश्रयः। रसांतरेणां
तरितोनैरंतर्येणयोरसइत्यादि॥ इतिनाम्नादोषाः॥ नष्टनष्टः॥ उपहतविसर्गलुप्तविसर्गविसंधिद्वारतानित्यत्रयोदोषा
नसम्भवः। तथाहि। एतेषांवं च शैथिल्यापादकत्वमेव दूषकताबीजं। तथा च वंधदार्ढ्यरूपश्लेषनाम्नोगुणस्याभावरूपत्वमे
दोष वनश्रृत्वं। ननुवैपरीत्यमेवकुतोनस्यादितिचेन्न। एतेषामभावेपिवंधदार्ढ्यरूपस्यश्लेषस्यसत्वात्। एवंन्यूनपदमधिकपदं
कथितपदमेतेदोषाअपिनसम्भवः। काव्याकाव्यसाधारणानांदोषाणांकाव्यविशिष्योपादानकीर्तनप्रयासस्यायुक्तत्वात्।

सा॰ एवंएतत्प्रकर्षदूषणंपिनवाच्यंतथाहिसमतामार्गभेदः।प्रयारीत्योपक्रमस्तयासमापनेगुणः।तद्दनावएवायेन
३७ दोषः।ननुवैपरीत्यमेवकुतोनस्यादितिचेत्।यत्रपश्चात्प्रकर्षस्तत्रएतत्प्रकर्षाभावेपिसमतायाअभावात्।एवंसमाप्तपु
नरात्तंनदूषणमितिप्राक्प्रतिपादितं।एवंअर्थान्तरैकवाचकंनदूषणं।तथाहि।अस्यानस्थपदस्यएवांतर्भावात्।अनास
त्वेदूषकतावीजस्यतुल्यत्वात्।नचपदस्यतासंनिधिरहोअस्यानस्थपदेदूषकतावीजमत्रतुयतिरत्नरतिभेदइतिवाच्यं
37 यतएतादृशत्वंमेरकल्पनेदोषाणामानंत्यंस्यात्।एवमभवन्मतयोगोप्यिकाव्याकाव्यसाधारणमेवदूषणमतः।काव्य
विशेषापादानवैयर्थ्यं।एवमनभिहितवाच्यंस्वपदएवांतर्भूतं।नचस्वपदवाचकपदराहित्यं।अनभिहितवाच्यंतु
द्योतकघटितमितिवाच्यं।दृष्टान्तरत्वात्।संकीर्णगर्भितमक्रममतानिचोक्तेनपृथग्दूषणानि।अपदस्थपदएवांतर्भा
वात्।एवंप्रसिद्धिविहितमप्यप्रक्रमाभमतपरार्थानामनुचितार्थएवांतर्भावान्नपृथग्दूषणत्वमितितत्वं।।अपार्थदोषा
ः।अर्थःपुष्टःकष्टोव्याहतपुनरुक्तदुष्क्रमग्राम्याः।संदिग्धोनिर्हेतुःप्रसिद्धिविद्याविरुद्धश्च।।अनवीकृतःसनियमानि राम
यमविशेषाविशेषपरिवृत्ताः।साकांक्षोपदयुक्तःसहचरभिन्नःप्रकाशितविरुद्धः।विध्यनुवादायुक्तस्त्यक्तपुनःस्वीकृ ३७

तोऽश्लीलः इति त्रयो वाक्यदोषास्ते उक्तदोषेष्वंतर्भवंतीति न पृथक् प्रतिपादिताः तथाहि। पुष्टपोषणे। उत्कर्षः पश्चादवि
घटते पुष्टं यत्रेति न त्रासमासः। तथा च प्रकृतवाक्योद्देश्योत्कर्षहेत्वर्थरूपापुष्टार्थस्याधिकपदे निरर्थके वाऽन्तर्भा
वः। यथा तमालश्यामलंभोधिं लंघयामास वानरः। कष्टस्य क्लिष्टेऽन्तर्भावः। आहतस्यानुचितार्थेऽन्तर्भावः। यथा।
अद्यापि स्मरतिरसालसं मनो मे मुग्धायाः स्मरवत्तुराणि चेष्टितानि॥ मुग्धायाः स्मरवत्तुराणि कथं चेष्टितानि। स्मर
वत्तुराणि चेष्टितानि तदा कथं मुग्धा॥ यथा वा॥ जगति जयिनस्ते ते भावा नवेंदुकलादयः प्रकृतिमधुराः संत्येवान्ये म
नो मदयंति ये। मम तु यदियं याता लोके विलोचनचंद्रिका नयनविषयं जन्मन्येकः स एव महोत्सवः। अत्र यदेवोपक
र्थ र्षार्थं तदेवोत्कर्षायारोपितं॥ उक्तं च प्राचीनैः। उत्कर्षो वापकर्षो वा प्रागप्रसैव निगद्यते। तस्यैव वचने व्यर्थमालंब्या हतार्थत
त्याभवेत्॥ एवं पुनरुक्तस्याप्यधिकपदे निरर्थके वाऽन्तर्भावः। तथा दुष्क्रमस्यानुचितार्थेऽन्तर्भावः। एवं ग्राम्यो ग्रामसंभ
वः अविमृष्टविधेयत्वात् प्रतिपादितः स्मरिरंसादिः तस्याप्यनुचितार्थेऽन्तर्भावः। एवं संदिग्धस्य संदिग्ध एवान्तर्भावः। एवं निर्हेतो
र्न्यूनपदे। एवं प्रसिद्धिपरिहीनस्यानुचितार्थे। विद्याविरुद्धस्याप्यनुचितार्थेऽन्तर्भावः। विधेयापलत्तणे प्रत्यक्षादवि

तथा नमस्त्वविशेषपरिवृत्तस्य यथा निन्यूनपदत्वान्तमीत्रः । नियमस्य प्राप्तादप्राप्तप्राप्तिन पयमपरिवृत्तो नीतः । यथा मत्तानु
लिप्ति ताख्यमतदरिन लोनि मोर्णमे तोहि घोरू कंपमातयागिक पुन मधि न्य कारकोटिः परा । याताः आ राम
लो मनोरथ गतो रूपं च्य यस पदः स्त्रस्था भासमर्गीकृता रसमसु मयारस्मात् मेवोचित । अनुलिप्ति ताख्य
मनोदिष्टनामक त्रियामात्रमर्गीकृता रसमसुमयोऽस्यावमेनो वो चिताति सम्प्रोन यमच वाच्य । तथा कृतनु
राम्न स्व वक्षेदेन निरातिशय प्रतीयते । प्राकृत संस्कृ गरसर्गनायां चित्तो नहीन जगल नासि सर्थः कोनतान य

रो

श्री
३८

राधेपि कोपी । यथा । सविषाणस्तुरंगमः । अनुमानविरोधेन कर्ता जगदीश्वरः । आगमविरोधेन कपाले परं मेऽमितं पृदि
अनुचितार्थेऽन्तर्भूतेः । एवमनवीकृतत्वस्य पृथग्गणन नु पानेकार्थत्वेन दोषः किंतु गुणाभावः । उक्तिवैचित्र्यात्मकमाधुर्यस
विद्यमानत्वादुक्तौ न्यूनगुणाभावादेव रसापकर्ष इति ॥ तथा अनियमपरिवृत्तस्याधिपदे ॥ अविवक्षिते नियमस्य पराष्टे नप
तिपादनमनियमपरिवृत्तिः । यथा । वक्त्राम्भोजं सरस्वत्यधिवसति सदा शोण एवाधरस्ते बाहुः काकुत्स्थवीर्यस्मृतिकरण
पटुर्दक्षिणस्ते समुद्रः । वाहिन्यः पार्श्वमेताः क्षणमपि भवतो नैव मुञ्चन्त्यभीक्ष्णं स्वच्छेऽन्तर्मानसेऽस्मिन्कथमवनिपते तेऽम्बुपा
नाभिलाषः । अत्र शोण एवेति नियमो न वाच्यः । तथा विशेषपरिवृत्तस्य न्यूनपदे । यथा । महीभृतः पुत्रवतोऽपि दृष्टिस्तस्मि
न्नपत्ये न जगाम तृप्तिम् इत्यादि । अत्रापत्यपदं कस्माद्विशेषात्परिवृत्तमिति विशेषपरिवृत्तिः । तथा अविशेषपरिवृत्तस्य
न्यूनपदे । यथा । किं कौस्तुभेन विहितो भवतो न नाम याञ्चाप्रसारितकरः पुरुषोत्तमोऽपि । अत्राविशेषप्रतिपादकस्य कौ
स्तुभस्यैवोचितत्वात्कौस्तुभपदमविशेषपरिवृत्तं । तथा साकांक्षत्वमाकांक्षापरिपूरकपदस्याभावात् तस्य न्यूनपदे । अत्र
पदस्युक्तस्याप्यवितार्थो । यथा आज्ञा शक्रशिखामणिप्रणयिनी शास्त्राणि चक्षुर्नवं भक्तिर्भूतपतौ पिनाकिनि पदं ली

कल्लोलवेल्लितदृषत्परुषप्रहारैः रत्नान्यमूनि मकरालय मावमंस्थाः ।

राम
३८

केनचिद्दिव्यापुरीतत्सन्निर्दिहिताद्वयेक्षविदग्धो नेदृग्वरो लभ्यतेऽस्माद्देशे परं रावणः क्वचित्तु पुनः सर्वत्र सर्वगुणाः॥
अत्र रावणं प्रत्यपेक्षावाक्यार्थः। सस्माद्देशे परत्वं तेन परिसमाप्यः। क्वचित्तु पुनः इत्यादिना समर्थनेनाहतित्वं तु विना
र्थ॥ एकसमाहारनिर्दिष्टोऽत्र माद्यमरूपस्य सहचरभिन्नस्याप्यनुचितार्थ एवान्तर्भावः॥ यथा॥ श्रुतेन बुद्धिर्व्यसनेन
मूर्खता मदेन नारी सलिलेन निम्नगा। निशा शशाङ्केन धृतिः समाधिना नयेन चालंक्रियते नरेन्द्रता॥ अत्र श्रुतादिरु
त्कृष्टैः सहचरैर्व्यसनमूर्खतयोर्निकृष्टयोर्भिन्नत्वं॥ उत्कृष्टस्याप्यपकर्षणो यात्॥ तथा प्रकाशितविरुद्धस्याप्यनुचिता
र्थ एवान्तर्भावः। यथा। लग्नं रागावृताङ्ग्या सुदृढमिह ययैवासियष्ट्यारिकण्ठे मातङ्गानामपीहोपरि परपुरुषैर्या पतन्ती
व दृष्टा। तत्सक्तोऽयं कदा विगणयति विदितं तेऽस्तु किं वास्मि दत्ता भृत्येभ्यः श्रीनियोगाद्गदितुमिव गतेवाम्बुधिं यस्य कीर्तिः॥
अत्र विदितं तेऽस्त्वित्यनेन वेदितुमानुचितार्थाभिधानेन क्रोधाभिव्यक्तेः श्रीस्तस्मादपसरतेति विरुद्धं प्रकाश्यते। तथा
विध्यनुवादस्य विधेयाविमर्शेऽन्तर्भावः। यथा। वानाहारतया जगद्विषधरैराश्वास्य निरोषिते तेयस्याः पुनरस्वनोयकृणि
कान्ताव्रतैर्विहिताः। तेऽपि क्रूरवमूरुवर्मवसनेनीताः क्षयं लुब्धकैर्दम्भस्य स्फुरितं विदन्नपि जनो जाल्मो गुणानीहते॥ अ

ग्र. ३९ 39 त्रजगद्भिः शोषितं तु वाताहारत्वमावरितमित्याघर्थं स्मिन स्फुरितमित्याघर्थं निरस्यासस्य रसेन विवक्षणीये विधेयस्यानु
क्रमाभिधानेन स्फुट एव विधेयाविमर्शत्वं तर्भावः। तथा विधेये यविरोधस्तु वादरूपस्याप्यनुवादायुक्तस्याप्यनुचितार्थत्वे
वांतर्भावः॥ यथा॥ अयेरामाहस्याग रणमतलगेणिस रणस्मर क्रीडाग्रीगरामनविरहिप्राणदमना। रराहंसोतिसम्प्र
लद्दलनीलोत्पलसखेसखे दाहक्षो दुहंस्मश्रथय कथमपक्रुद्धवत्ता॥ अत्र विरहिप्राणदमनत्वं विरहिमोहस्मरथीकरणत्वमत्यं
तविरुद्धमित्यनुचितार्थमिति॥ एवं लक्ष्यते पुनः स्वीकृतस्य समाप्तपुनरात्ते॥ अश्लीलस्यानुचितार्थे। न च्येवमधिकपदादीनाम
पि निरर्थकत्वे तर्भावस्यादिति वेत्। कान्तोहानि रिति न वीनः पंथाः॥ दोषात्तुक्रान्तरा यासा सोपतत्रूमेहेवयं। न दोषाः पौनरु
क्तस्यादर्थाधिकस्य बोधनात्। यथा॥ यत्तुजीकृष्ण विकेन दोषा विस्फुरितं नव॥ अत्र यत्तुर्जापि दंत दारूढत्व प्रतिपाद
नाय। यथा वा॥ दोलाविलासेषु विलासिनीनां कर्णावतंसाः कलयंति कंपं॥ लीलावलघ्नवणकुंडलमंडितेयं। आयायुक्त
खेगमुखराः शिरः शेखरशालिनः। प्राणेश्वरपरिष्वंगविभ्रमप्रतिपत्तिभिः। मुक्ताहारेण लसता हसतीवस्तनद्वयी॥ पु राम ३९
ञ्जकारिकलमत्वं प्रेमबंधकरिण्याः। इत्यादिषु॥ अतएव वामनः कर्णावतंसादिपदे कर्णादिध्वनिनिर्मितिः। संनिधानादि

वोद्यार्थस्थितेष्वतत्समर्थनं॥ तथा वननितंबकांचीत्यपि तथोष्ठ्ककलमरुत्यपि। आख्याते निर्दंतुता दोषेन स्वीकुर्वंति को-
विदाः। यथा शोकाक्तो कयुवाकरोति करुणं तारं विरावं परं जानीते न रुणंनी नवा विरहिणी पार्श्वे कदेशास्थिता। एतामि-
प्रतिमंदिरं स्मरगमदेशसिध्यद्देहनिजं युजन्मज्जलभृंगसक्रदररवं मंजीरसुनायंते। अत्र संज्ञायां वक्रवाकवियोगसंप्रसि-
द्धत्वाद्वेतुर्नापेक्षितः। अनुवादे तु सर्वेषामदोषत्वमिष्यते॥ यथा॥ आंदोलिकाराक्रांतो वा यतिस्कंधपृष्ठे पतेन्न तथा वा-
यतेस्कंधो यथा वाधति वाधते। दोषोपि गुणतां याति वक्तृवैशिष्ट्यादिना क्वचित्॥ यथा॥ प्राकारो कौपीन रुक्मं॥ शिरसि
ममणीलीएणाव मुज्झ शणादरंशणुणिखगविहंगाल्लुकवराखास्खलीएण॥ एंलपुलिशामएरशादीहदीहशारी-
ताघालशालणएणिशाएण आदर्वणिवहंति। एवं विदग्धको क्रावपियामयादिकेवोध्यं॥ श्लेषनिर्वाहकश्चैन्त्सात्र दोषोनि-
हतार्थता। यथा॥ निरसगुवहहतेनुममतः सारंगराजितं॥ भूतिपांडुरगोवारसोमस्वामि नमो नमः॥ अत्र शिववं-
द्यो नमस्कारः। निहतार्थत्वस्य पललक्षणं। अप्रयुक्तमपि वाच्यं॥ अश्लीलत्वं क्वचिद्धित्सेरश्लीलस्याप्यदोषता। प्रसिद्धेपा-
दशाष्टादौ क्वचिल्लाक्षणिके तथा॥ वनरपवामनः॥ संवीतस्य हि लोकेन न दोषान्वेषणं क्षमं। शिवलिंगस्य संस्थाने

श्री कस्यासम्यक्त्वभावना॥ लातातिकं यथा॥ अविदितगुणापि सत्कविभणितिः कर्णेषु वमति मधुधारां॥ अनधिगतप
४० रिमलापि हरति दृष्टिं मालतीमाला॥ अत्र वमतीति॥ हर्षभयादियुक्ते वक्तरि न्यूनपदमधिकपदं गुण इति न एवं थस्य प
तिपादनमर्हतिवक्रौ चित्ते नैव गतार्थत्वात्। विहितस्यानुवाद्यत्वे अर्थान्तरसंक्रमितवाच्ये लाटानुप्रासे कथितपदं
न दोषः। तत्र द्वयं प्रागुदाहृतं॥ लाटानुप्रासेतूदाहरिष्यति॥ ॥ रसदोषानाह॥ व्यभिचारिरसस्थायिभावानां स्वशब्दवा
च्यता कष्टकल्पनया व्यक्तिरनुभावविभावयोः। प्रतिकूलविभावादिग्रहो दीप्तिः पुनः पुनः। अकाण्डे प्रथनच्छेदावंगस्या
प्यतिविस्तृतिः। अंगिनोननुसंधानं प्रकृतीनां विपर्ययः। अनंगस्याभिधानं च रसे दोषाः स्युरीदृशाः। व्यभिचार्यादीनां स्व
शब्दोपादाने भावध्वनित्वं रसध्वनित्वं वन स्यात्। व्यंजितानामेव तेषां तत्र रूपत्वात्॥ अत एव [illegible]को व्यभिचारी त
थाजितः॥ तथा॥ अभिमतकृष्णमत्कारकारी शृंगारादिको रसः॥ एवं मतः सतैर्विभावाद्यैस्थायिभावो रसस्तदैरसा
दिवा। व्यभिचारिस्वशब्दोपादानं यथा। सम्यतः संवरवं वलाच्छित्वमेवजीवेश्वरनिःसरायै। इति ब्रुवं वेवसमनिव राम
क्रिडिशोमिथो नुरागानिष्फलेविविनं॥ रसस्य स्वशब्दोपादानं यथा। शृंगारी गिरिजानने सकरुणो रतौ प्रवीरस्मरेवी ४०

मन्मोस्थिपनिरुलफणीवहसमन्नन्मूर्लज्जितनङ्गगया। रोषोद्दत्तविमर्दनिवमयकमयः प्रशान्तश्चिरादिष्टोसर्वरसात्मकः
पशुपतिर्भूयान्मनो भूतये। एवंस्थायिभावस्य॥ कष्टकल्पनयेति। व्यञ्जनस्य एतस्य क्लिष्टत्वे प्रतीतिर्भावः॥ प्रतिकूलविभावा
दीति। प्रकृतरसविरुद्धव्यंजकलक्षणं। विरुद्धबीजकत्वेन विभावानुभावव्यभिचारिणां त्रयाणां परिग्रहः। दूषकता बी
जं वात्र प्रकृतरसविरुद्धव्यंजकत्वमेवेति॥ यथा॥ रंगमयि प्रणयकेलिकलाविलासे राप्यर्थदृष्टमिहसार्थयतो वनान्ते।
पत्रपपतिव्रणमस्वर्वरसप्रधानमायुः पयः पिबति कालबिडाल एषः। अत्र शृङ्गारप्रतिकूलस्य शान्तस्यानित्यताप्रका
शकरूपो विभावस्तत्प्रकाशितश्च व्यभिचारी उपात्तः स समूलं शृङ्गारमुन्मूलयति॥ दीप्तिः पुनः पुनरिति। विच्छिद्य विच्छिद्य
ग्रहणं॥ यथा॥ कुमारसंभवे रतिविलापे॥ परिपूर्णस्यापि रसस्य स्वयं यथा सा पुनरेव विकलेत्युद्दीपनं कृत्वा मधुदर्शनेन वि
च्छिद्य तमेव व्यपूरुरोदसा भृशमित्यादिना पुनरुपादानेन परिपुष्टकमालतीपरिमलवद्रसस्यावहामिति। दूषकताबीजं चात्र
विच्छिद्य पुनरंगोपनिबंधपतीति। व्यञ्जनस्थैवेधान्तरसंबंधेन रसधाराविच्छेदो भवतीति तदेव दूषकताबीजं। अकाण्डे प्र
थने॥ यथा वेणीसंहारे द्वितीयेऽङ्के अनेकवीरक्षये संप्रवृत्ते दुर्योधनस्य शृङ्गारवर्णने शोकोद्रेकानुबंधेन प्रतिनृपतिविस्रंभे

गारः पद्मेव न यते कुतः परिपोषः । न वा परिपक्वः स्वदते इति भावः ॥ च्छेद इति । विषयान्तरव्यासंगवशेन यत्र अनवसरे
प्रकृतविच्छेदः । यथा वीरचरिते रामजामदग्न्ययोः धीराधिरूढे वीररसे कंकणमोचनाय गच्छामीति रामस्योक्तौ । दूषकता
बीजं चात्र अनवसरे परिस्तागप्रतीतिः ॥ अंगस्याप्यतिविस्तृतिः । अंगिनमपहाय अंगानां गुणशीलाद्युत्कर्षः ॥ यथा [illegible]
[illegible]वधे हयग्रीवस्य । अत्र बलवता दुर्बलस्य वाध इति न्यायाद्वैपरीत्यं वो घए व दूषकतावीजं ॥ अंगिनो ननुसंधानमिति ।
प्रधानस्याप्रतीतिरिति यावत् ॥ यथा रत्नावल्यां बाभ्रव्यागमने सागरिकायाः विस्मृतिः ॥ अंगिनि अंगसन्तत पुष्टिराहि
त्यं दूषकतावीजं ॥ तथाहि ॥ प्रबंधे नानारसेन न विनतयान्नदवयवकथा नानानाविद्यतात् । तत्र च न सर्वेषां प्राधान्यं ॥ परस
रं नैरपेक्षेण एकवाक्यतानंगप्रसंगात् ॥ एको रसो अंगी इतरेषां तद्वैचित्र्याधायकत्वेनांगत्वं ॥ तथा चोक्तं ध्वनिकृता । प्रसिद्धे
हि प्रबंधानां नानारसनिबंधने ॥ अंगीरसो भवेदेकस्तदुत्कर्षकराः परे । तथा चांगिनः अनुपस्थितौ कुत्रांगानां वैचित्र्याधा
नमिति भावः । प्रकृतीनां विपर्यय इति ॥ रसानुपकारकत्वे सति अन्यथाप्रमाणप्रतिपन्नस्यान्यथावर्णनं लक्षणं ॥ स राम
त्वं न विशेषणं नन्नरूपकालंकारादिष्वतिव्याप्तिः । प्रकृतयो दिव्यादिव्याश्च । धीरोदात्तधीरोद्धतधीरललितधीरप्रशान्ताः ४१

उत्तमौ माध्यमाधमाश्च । तेषां लोकशास्त्रानैति क्रमेणैतदन्यथा वर्णनं विपर्ययः । दूषकता बीजं चात्रानौचित्यप्रती
तिः ॥ अनंगस्याभिधानमितिः । रसपरिपोषकमनादृत्यापरिपोषकस्य कृतिः । नायकावैदग्ध्योपस्थापकव्यापारत्वेन त्व
णं । यथा कर्पूरमंजर्यामात्मनो नायिकायाश्च वर्णनमनादृत्य वर्णनस्य राज्ञः प्रशंसनं । दूषकता बीजं चात्र नायकावैदग्ध्य
प्रतीतिः । अत्र नव्याः एते प्रतिकूलविभावादिग्रह इत्यारभ्य ईदृग्णा इत्यंतानपि विनार्थैरेवांतर्भूताः ॥ अत एवोक्तं ध्वनिकृता ॥
अनौचित्यादृते नान्यद्रसभंगस्य कारणं । प्रसिद्धौचित्यबंधस्तु रसस्योपनिषत्परा ॥ ॥ इति श्रीसाहित्यसकल्यासिंधौ पंच
मस्तरंगः ॥ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ दोषानुक्त्वा प्राप्तावसरान्गुणानाह ॥ रसत्वसमानाधिकरणत्वे सति रुत्कर्षहेतुत्वं ।
अलंकारेष्वतिव्याप्तिवारणाय सत्यंतं । उत्कर्षश्च रसास्वादवच्छिन्नस्य चैतन्यस्य आनंदांशो आवरणस्य सम्यग्छेदः । न च विद
ग्धसंभवि । गुणानां वर्णधर्मत्वादिति चेत् । न । लाघवेन रसधर्मत्वस्यैवांगीकारात् । तथाहि । रसापेक्षया वर्णसमासकार
वनाश्चातिप्रभूततरा इति लाघवसहकृतप्रमाणेन माधुर्यादीनां रसधर्मत्वकल्पनात् । न च गुणस्य रसमात्रसमवेतत्वे
मधुरो वर्ण इत्यादिबुद्धिर्न स्यादिति वाच्यं तत्र तादृशगुणव्यंजकत्वेनापि निर्वाहात् । लाघवस्यैव विनिगमकत्वात् ॥ अथगु

सा॰ णानांमिद्दामामाधुर्यौजःप्रसादाख्यास्त्रयस्तेन पुनर्दश॥ आह्लादकत्वं माधुर्यं शृंगारे तिकारणं॥ शृंगारे अर्थात् संभोगे।
४२ द्रुतिर्विगलितत्वे वर्णविशेषव्यंग्याह्लादकत्वरूपाज्जातिर्माधुर्यमिति प्राञ्चः॥ शान्तेप्यादिवदिति रिक्तः एवं पदार्थः शृंग
भावेनान्वयबोधे जाते पुनर्विशेषणत्वयनिराकांक्षत्वमेव दूषकताबीजं वाच्यं तत्र न घटते पुनर्विशेषणं शेषेपि तात्प
र्यसत्वेन तात्पर्यविषयीभूतान्वयानन्तभावकत्वरूपाकांक्षायाः सत्वान्नैष दोष इति युक्तमुत्पश्यामः। अत्रैतदतिरेकेणावकल्प
न्वयन्ति॥ सर्वं निविष्टं वा कोपि न परपदस्य परार्द्धप्रविष्टत्वं लक्षणं। यथा॥ शैत्यादिरपि माधुर्यमित्यपरे॥ इह हि मामाभि
कानां चित्ते पुनर्वरसीजन्माद्भिद्रो। अवस्थाः द्रुतिर्विस्तारो विकासश्च। तत्र शृंगारकरुणशान्तेभ्यो द्रुतिः वीरबीभत्सरौद्रेभ्यो
विस्तारः। हास्याद्भुतभयानकेभ्यो विकाशः। अद्भुतेन यत्न विकाशः भयानके तु तापसरणमिति॥ करुणे विप्रलंभे तच्छान्ते
चातिशयान्वितं। दीप्त्यात्मविस्तृतेर्हेतुरोजो वीररसस्थितिः॥ चित्तस्य विस्ताररूपदीप्तिहेतुरोजः। वीरबीभत्सरौद्रेष्वस्य
स्याधिक्यं क्रमेण तु। वीराद्बीभत्से ततो रौद्रे सातिशयमोजः। एवं हास्ये शृंगाराङ्गतया माधुर्यं प्रकृष्टं। विकाशधर्मतया राम
ओजोपि प्रकृष्टः। एवमद्भुतेप्योजः माधुर्यमप्याह्लादकत्वरूपतया। एवं भयानकेपि माधुर्यमस्त्रविततदीप्तिस्वभावत्वेपि वि ४२

नावस्पदीप्तिरसतया ओजः प्रहृष्टैव॥ शुष्केन्धनाग्निवत्स्वच्छजलवत्सहसैव यत्॥ व्याप्नोत्यन्यत्प्रसादोसौ सर्वत्र विहि-
तस्थितिः॥ अन्यदिति॥ व्याप्नोमि हविरिव॥ यदा वीररसादिषु चित्तं व्याप्नोति तदा शुष्केन्धनाग्निवत्। यदा शृंगारकरुणादिषु
चित्तं व्याप्नोति तदा स्वच्छजलवत्। तद्द्वयं विवेकः। शृंगारहास्यकरुणाद्भुतशान्तेषु प्रवृत्तं माधुर्यं वीररौद्रभयानकबीभत्से-
षु वर्तते ओजः। सर्वेषु प्रसाद इति निष्कर्षः। गुणवृत्त्या पुनस्तेषां वृत्तिः शब्दार्थयोर्मता॥ गुणवृत्त्या उपचारेण। न पुनर्द्दशेष्विति त-
था च ते त्रय एव स्वीकार्या न पुनः प्राचां दश गुणा इति भावः। तेन तु वक्ष्यते॥ अथ तेषां व्यंजकवर्णानाह। वर्णाः समासो रचना
तेषां व्यंजकतामिताः। के इत्यत आह। मूर्ध्नि वर्गान्त्यगाः स्पर्शा अटवर्गा रणौ लघू॥ अवृत्तिर्मध्यवृत्तिर्वा माधुर्ये घटना तथा॥ शिर
सि निजानि ज्ञवर्गान्त्यफलाः॥ स्पर्शाः कादयो मान्ताः॥ टवर्गवर्जाः। उदाहरणं॥ अमंदरकंदरीगणे रनिंघवंदनानिले। कलिंदनं-
दिनीतटे ननंदनंदनं रनः। एतादृशघटना वृत्तिर्मांः योग आद्यतृतीयाभ्यामन्त्ययो रेण तुल्ययोः। टादिः शषौ वृत्तिदैर्घ्यं
गुम्फ उद्धत ओजसि॥ उदाहरणं॥ मंथायस्तार्णवांभः प्लुतकुहरचलन्मंदरध्वानधीरः कोणाघातेषु गर्जत्प्रलयघनघटा-
न्योन्यसंघट्टचंडः। कृष्णाक्रोधाग्रदूतः कुरुकुलनिधनोत्पातनिर्घातवातः केनास्मत्सिंहनादप्रतिरसितसखो दुंदुभिस्ताडि-

सा.
४३
43

तोयं॥ एवंविधा घटना गौडी॥ एतदुभयमिश्रा घटना पांचाली। तदुक्तं। माधुर्यव्यंजकैर्वर्णैर्वैदर्भी रीतिरिष्यते। ओजःप्रका-
शकैस्तैस्तु पांचाली तेन्यथा परैः। इयमेव प्रसादव्यंजिका। यथा। ललितलवंगलतापरिशीलनकोमलमलयसमीरे। मधुक-
रनिकरकरंबितकोकिलकूजितकुंजकुटीरे॥ समासव्यंजकत्वं स्वयमुदाहार्यं। रचनाव्यंजकत्वमुदाहरिष्यते। इत्यत्र मम्म-
टवरणः स्वदपरेन त्वमंते। तथाहि। तददोषौ शब्दार्थौ सगुणाविति। तथा अदोषं गुणवत्काव्यमिति। तथा। यदि हरिस्मर-
णे सरसं मनो यदि विलासकलासु कुतूहलं। मधुरकोमलकांतपदावलिं शृणु तदा जयदेवसरस्वतिं॥ इत्यादिषु व्यवहारद-
र्शनात् गुणानां चाष्टत्वमुपचारं विनैव कल्प्यते। किं रसधर्मत्वकल्पनादुर्व्यसनेनेति॥ नचोक्त एव लाघवत कस्यापि विनि-
गमकत्वमिति वाच्यं। एवंविधस्य गौरवस्यापि प्रमाणत्वात्। अपि च। आह्लादकत्वं माधुर्यमित्युक्तं तत्कथमाह्लादरूपतया व्य-
वस्थिते रसे वर्तेत। अथाह्लादत्वमेवाह्लादकत्वं तर्हि तत्सर्वरससाधारणमिति कथं रसविशेषस्वीकृतं। तस्य सरवत्वा-
परपर्यायस्य गुणत्वासंभवाच्च। ननु कथं तर्हि अलंकाराद्गुणानां भिदेति चेत्॥ उच्यते। गुणविशिष्टकाव्यशोभाकारिणो अलं-
काराः। नहि निर्गुणस्य काव्यस्यालंकारैर्विधीयते शोभा। ओजःप्रसादादीनां तु केवलानामस्ति शोभाकरत्वं। तथा च सूत्रं

राम
४३

दतिशायहेतवस्त्वलंकाराः॥ अत [illegible] युवतेरिव रूपमंग काव्यं स्वदते शुद्धगुणं तदप्यतीव। विहितप्रणयं निरंत
राभिः सदलंकारविकल्पनाभिः। यदि भवति वचश्च्युतं गुणेभ्यो वपुरिव यौवनवंध्यमंगनायाः। अपि जनदयितानि दुर्भग
त्वं नियतमलंकरणानि संश्रयंते। अपरं च। गुणास्त्ववलस्थितयः। अलंकारास्त्ववलस्थितत्व इत्यनयोर्विवेकः। तत्रादौ श
ब्दगुणानाह॥ श्लेषः प्रसादः समता माधुर्यं सुकुमारता॥ अर्थव्यक्तिरुदारत्वमोजः कांतिः समाधयः॥ इति वै [illegible] मार्गस्य
प्राणा दश गुणाः स्मृताः॥ क्रमेण लक्षणोदाहरणानि॥ यत्रैकपदवद्भानं पदानां भूयसामपि। अनालक्षितसंधीनां स श्ले
षः परमो गुणः॥ यथा॥ परिणतफलसंकिपाल्लिदंष्टपुटगलद्दिदुसुधाभिरानजीवि। इह हरारेमस्तगंडस्थे देच्युत वपुरुघाति
दुर्बुद्धिपंङ्काः। श्रुतमात्रेण शब्दानां यत्रार्थप्रत्ययो भवेत्। साधारणः समग्राणां स प्रसादो गुणो मतः॥ यथा॥ असकल
नयनावलोकितेन स्फुटपरिहासमनोहरैर्वचोभिः। कमलमुखि मुरारिरेव मेवं कथय कियंति दिनानि वंचनीयः॥ यथा
वा॥ दिशि दिशि परिसरसरूढगर्भाः पिशुनगिरो पश्चादिव गतिर्वाचः पुरस्तादिव वस्तुतः। यत्रार्थव्यक्तिहेतुत्वात्सोऽर्थ
व्यक्तिः स्मृतो गुणः। अत्रार्थपदेन वाक्यार्थ उक्तः। तेन प्रसादाद्भेदः। यथा॥ चरणनिपतितः पतिस्तवायं वयमपि वा डुप

सा॰ ४४ राहताः सपत्न्यः। किमपरमवशिष्यते यदर्थं कथय करोषि सरोरुहाक्षि मौनी। यथा वा। वैखानसैः परिवृतेषु वनेषु वा
सस्नातास्मयाजननितचन्तवान्नुरोघः॥ प्राणाधिकस्य भरतस्य च राज्यरामेण देवि किमतः परमर्जनीयं। विकटत्वं वंशस्य
कथयंतितसुदारतां। वैचित्र्येण प्रपंचितेन तेन छूत्स्नाः परक्रमाः। पदानां तन्त्रत्वमायत्तमिमर्थाः। यथा नभन्तपतिमंडलीषु कुटवं
डिकादुर्दिनस्फुरत्करणपल्लवशांतिपरोद्भेदोः संपदा। अनेन समस्तजेतरां तुरगमे वचयुक्त्याथ मत्तुरंगखुरवं दकप्रकरं द
तुरामेदिनी॥ परस्पासस्यगाढत्वं च दृसोजः कवीश्वराः। अनेनाधिष्ठिताः प्रायः शब्दाः श्रोत्ररसायनं। यथा मापुनस्ममानि
सीसरस्मागस्कारिणं मदविमोहितचेताः। योषिदित्यभिलताषनहालादुस्मजः किलस्कूखादपिमानः। कांतिरौज्ज्वल्य
मित्याहुर्गुणज्ञा गुणविशारदाः। पुराणचित्रस्थानीयं तेन वंकवेर्वचः॥ यथा॥ कलक्कणितगीतेन कंठेनाघूर्णितेक्षणः।
पारापतः परिभ्रम्य रिरंसुश्चुंबति प्रियां॥ आरोहत्यवरोहंति क्रमेण यतयो हि यत्र॥ समाधिर्नाम स गुणस्तेन पूतास राम
रस्वति॥ यथा॥ वेदंडजभ्रमितवडगदाभिघातसंचूर्णितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य॥ स्यानावनद्धघनशोणितशोणशो ४४
चिरुत्तंसरघातिकवी भवदविभीमः। नवत्वस्कुमारता कांतीकथ्यलयाम्यलदोषद्वयत्यागादेवाश्रितेन गुणाविति वा

थ्यो वैपरीत्यस्यापि स्फुटत्वात्॥ अपि च। कष्टत्वमोजो वीजकवर्णवत्त्वे सुकुमारतानुमधुररसमवीजकवर्णवत्त्वे तय।
वानयोः परस्पराभावरूपत्वाभावात् कथं कष्टत्वत्यागात्सुकुमारतापरिग्रहः। एवमविदग्धप्रयुक्तत्वरूपग्राम्यत्ववि
दग्धप्रयुक्तत्वरूपकान्त्योरपि बोध्यं॥ तस्मात्क्वि निगमनाविरहाद्द्वयोरेव दोषगुणत्वं सिद्धमिति सत्वपल्लवनेन॥ इति
ग्राम्यगुणाः॥ संप्रत्यालंकारिकशब्दभेदैः कृतापत्याग्रुरुगडनेनवतादृशा॥ सहवारिहरयनिवेदनीयं न वदन्तु रोगवशाद्
यं विपाकः। केचित्तु ओजो गुणमिश्रितं शैथिल्यं प्रसादः। ननु गाढागाढयोः परस्परविरहरूपयोः कथं मिश्रितत्वमि
ति चेत्। अनुभवं पृच्छ नास्मान्। अत एवानेकरूपप्रेक्षणीयेषु संभवः स्फुटदुर्गयोः यथानुभवतः सिद्धस्यैवोजःप्र
सादयोः। यथा। अथ स विषयव्यावृत्तात्मा यथाविधि सूनवे नृपतिककुदं दत्वा यूने सितातपवारणं। मुनिवनतरुच्छायां
तया देव्या सह शिश्रिये गलितवयसामिक्ष्वाकूणामिदं हि कुलव्रतं॥ अत एवोक्तं। स्फुटत्वमोजसा मिश्रं प्रसादस्य वदन्
ते॥ अनेन न विनासत्वं स्वदन्तेकाव्यपद्धतिरित्यपाकृतं॥ प्रतिपादं प्रतिश्लोकं मार्गपरिग्रहः। दुर्वयो दुर्विभावश्च सम
तेतिमताः गुणाः॥ यथा॥ यः श्रीखण्डतमालपत्रतिलकश्रीः प्राच्याः स्मरक्ष्मापतेः पाण्डुच्छत्रतिरन्तपत्रनिलसत्सहस्रकुरे

सा॰ गीदृश्यः॥ केलिश्वेतसहस्रपत्रतिरतेः किंवल्लपायोषितः क्रीडाराजतसीधुपात्रतिरश्चीसोयंजगन्नेत्रतिनानुमा
४५ नगाः किमुद्देहितैः किम्पफलैराडंवरैर्जंवुकाः सारंगामहिषामदंवजंतेकिंशूरेषु शूरानके। कोपाटोपरमुद्भटोल्क
टसटाकोटरिमारैः पुरः सिंधुघ्नानिदुरुवेस्फुरतियत्रगर्जितंगर्जितमिमादैसिंहाभिधानेमस्तणावर्णनागोगुण
इतिसमतायात्रनावस्यगुणत्वमितिकथमस्यागुणत्वमितिवत्र। उच्यते। वक्राघोशितवत्राघंथ्यादोषसद्भविगुण
त्वंतथागुणस्यापिक्वचिद्दोषत्वंकोदोषइति॥ वंधेपृथकादत्वंवमाधुर्यकथितंवुधैः॥ अनेनहिपदन्यासाः कामधारा
मयुञ्जुतः। पृथकादत्वमित्युपलक्षणमसमासोमध्यसमासोवायाद्यः। क्रमेणोदाहरणं॥ रहःसखीभिःशपथै
रनेकैरापृच्छमानापिनतानवैवा। स्मितेनलज्जामधुरेणगौरीनिवेदयामाससनिजामवस्थां॥ यथावानैवनवोमनु
नेमिममननीयोमनीषिणं॥ आसीन्महिम्नतामाघः प्रणवश्छंदसामिव॥ वंधस्याजरठत्वेवसोकुमार्यमुदाहृतं॥ एते राम
नवर्जितावावोरूत्तत्वान्नश्रुतिहन्माः। यथानस्पंदतेवंदनगंधवाहोनकोकिलः कूजतिकाननांते॥ सकोपिदेशः ४५
परिशीलितः किंनयत्रवापल्लवितोरसालः। यथावा। वासंतीरसविंदुसुंदरमिंदिदिराइहवरंति॥ विरमंदिरमरविंद

मंदंमेदं परिहरेति॥ पानर्थ्यगुणान्प्रकाशयामः॥ तौ क्रमकौटिल्यानुल्वणत्वोपपत्तिरूपघटनात्मा श्लेषः॥ अस्यार्थः
क्रमः क्रियापरंपरा। कौटिल्यं विदग्धचेष्टितं। अनुल्वणत्वमस्फुटत्वं। उल्वणं विशदं स्पष्टमित्यमरः॥ उपपत्तिरुपपादक
युक्तिविन्यासः॥ एषां योगः संमिलनं स एव यस्या रूपं घटनाया तद्रूपः॥ यथा॥ धन्याकेयं स्थिता ते शिरसि शशिकला
किंनु नामैतदस्या नामैवास्यास्तदेतत्परिचितमपि ते विस्मृतं कस्य हेतोः॥ नारीं पृच्छामि नेन्दुं कथयतु विजया न प्रमा
णं यदीन्दुर्देव्या निह्नोतुमिच्छोरिति सुरसरितं शाठ्यमव्याद्विभोर्वः॥ यथा वा॥ दर्भाङ्कुरेण चरणः क्षत इत्यकाण्डे तन्वी स्थिता
कतिचिदेव पदानि गत्वा॥ आसीद्विवृत्तवदना च विमोचयन्ती शाखासु वल्कलमसक्तमपि द्रुमाणां॥ इत्यादिषु वक्रकाव्ये
ष्वद्वर्णनाद्गुणत्वं निर्व्यूढमेव॥ ननु वैचित्र्यमात्रमेतन्न गुण इति कस्य विदूषणमस्तीति वाच्यं॥ अहो भावार्थीयं परगुण
द्वेषमहिमा यद्गुणत्वसाधकमेव गुणत्ववाधकतयोपन्यस्यते। यद्वैचित्र्यं चमत्कारानुगुणमेव स गुणसाधकत्वात्॥ ३॥ ये
प्रलपन्ती तेषामस्मदपि वचनमनादरणीयं॥ अर्थवैमल्यं यावदर्थपदता प्रसादः॥ यथा॥ काञ्चीपदमिदं॥ ननु विमलम
णिकाञ्चीपदमिदं॥ विमलमणिपदस्याधिक्यात्॥ अवैषम्यं क्रमाभेदः समता॥ यथा॥ उदेति सविनेतासौ। केचित्तु अवैष

सा·
४६

म्पंस्फुगमत्वं॥ यथा॥ केयमवगुंठनवती परिस्फुटरूपलावण्या॥ मध्ये तपोवनानां किसलयमिव पांडुपुत्राणां॥ तत्क्रेर्वै
विचित्रमाधुर्यं। एकस्यैवार्थस्य भंग्यंतरेण कथनं तद्द्वैवनवीकृतत्वेयुगण:। यथा॥ अमृतममृतं कः संदेहो मधून्यपि नान्यथा
मधुरमधिकं चूतस्यापि प्रसन्नरसं फलं। सकृदपि जनो मध्यस्थ सन्नंतरविज्ञो वदतु यदिहान्यत्स्वादु स्यात्प्रियादशन
च्छदात्॥ अपारुष्यं सौकुमार्यं ग्राम्या कोऽन्यो कदापि तत्तमाव:। पारुष्यार्थ:। यथा॥ सारसवत्ता विहता नवका विलसंति लसी
तिनो कैका:॥ सरसीव कीर्तिशेषं गतवति भुवि विक्रमादित्ये॥ तथा वस्तुस्वभावस्फुटत्वमर्थव्यक्ति:। वस्तुन: स्वभावस्फुट
त्ववर्णनया व्यक्तीकरणं यत्र साभिव्यक्ति:। यथा॥ आयाय कोमलकरांबुजकेलितालीमालीसमाजमधिहृत्य समालयं
नी॥ मंदस्मितेन मयि सा विविलोकितेन वेतस्य कोरनयना स्तुलकीचकार॥ उदारत्वमक्लिष्टत्वाख्यायस्वभावोक्तावेतन्मीवृत्यंति।
तद्देवावविजृंभितं। अर्थस्याभिप्रेतस्य वस्तुनो अभिव्यक्तिर्भावाभिव्यक्तिरिति यावददिसंर्थोत्॥ यथा॥ यांतासमुत्कवंति
न कैवरमाननं तरहारस्त्रवैत रातपत्रनिभं वहंत्या। दिग्ध्यावृत्तेन च विषेण च पक्ष्मलाक्ष्या गाढं निखात इव मे हृदये कटाक्ष: राम
अग्राम्यत्वमुदारता॥ यथा॥ कामं कंदर्पचांडालो मयि वामाक्षि निर्दय:। त्वयि निर्मत्सरो दिष्ट्या ग्राम्योऽर्थो रसावह:। पद्य ४६

र्थे वाक्यरचना वाक्यार्थे च पदाभिधा ॥ प्रौढिर्व्याससमासौ च साभिप्रायत्वमस्य च ॥ प्रौढिरोजः ॥ क्रमेणोदाहरणानि ॥
चंद्र इत्येकपदार्थे ॥ अथ नयनसमुत्थं ज्योतिरत्रेरिति द्वितीयं यथा ॥ कांतार्थिनी तु या याति संकेतं साभिसारिका इति ब
हुपदार्थेष्वेकाभिसारिकापदाभिधाने ॥ यथा वा ॥ अस्मत्ते सरसा वाणी सत्या पानाय कर्णयोः ॥ स्वर्लोकोप्ययमेवास्य त
द्विलेवेत्यसीदसि ॥ इत्यत्र यत्नदुःखेन संभिन्नेन वयस्समनंतरा ॥ अभिलाषोपनीतेन तेन त्स्के खेषु ॥ यदास्पदमिति वक्ये
स्वःपदस्तमिति ॥ तथा एकवाक्यार्थस्यानेकवाक्येन प्रतिपादनं व्यासः विस्तारः ॥ अनेकवाक्यार्थस्य एकवाक्येन प्रतिपादनं
समासः ॥ क्रमेणोदाहरणं ॥ पदे च तनुमध्यायामध्यमालेपजायते ॥ तन्विरालेकने ज्ञानमस्मदालेवने वतत ॥ अत्र मध्यमन
क्षीतिवक्तव्यमूतथ्योक्ते ॥ समासो यथा पतिस्वश्रुरता ज्येष्ठपति देवरतानुजे ॥ इतरेषु च पांचाल्या ह्रियतयंत्रितयंत्रिषु ॥ प
ऐकवाक्यार्थवज्वाक्यार्थनिर्वचनात्समासः ॥ दीप्तरसत्वं कांतिः ॥ दीप्ताः शृंगारादयो रसा यस्य स दीप्तरसः ॥ तस्य भावो
दीप्तरसत्वं कांतिः ॥ यथा ॥ प्रेयान्सायमपाकृतः सशपथं पादानतः कांतया द्वित्राण्येव पदानि वासभवनाद्यावन्न यात्युन्म
नाः ॥ तावत्प्रत्युत पाणिसंपुटगलन्नीवीनिबंधं रतो धावित्वैव कृतप्रणामकमहो प्रेम्णो विचित्रा गतिः ॥ तथा ॥ अर्थस्पृष्टि

सा॰ रूपः समाधिः॥ अर्थोक्तिविषयः॥ अयोनिरन्यच्छायायोनिश्च॥ क्रमेण यथा॥ आस्वपेहि मम सीधुभाजनाद्यावदग्रदशनै
४७ र्न दृश्यसे॥ चंद्रमद्दशनमंडलांकितः स्वं नयास्यसि हि रोहिणीमयात्॥ यथा वा॥ सघोमुडितमत्तहूणचुबुकप्रस्पर्द्धिनार
47 गकं॥ एवमन्येन न वर्णितमित्ययोनिः॥ द्वितीयो यथा॥ निजनयनप्रतिबिंबैरंबुनि बहुशः प्रतारिता कापि॥ नीलोत्पलेपि
विमृशति करमर्पयितुं कुसुमलावी॥ अत्र नयनोत्पलयोः सादृश्यमन्येनापि वर्णितमित्यन्यच्छायायोनिः॥ इमाघस्वादोल
हितत्वनामपलापः कर्तुमयोग्यः छलपाटवो॥ तदुक्तं॥ गुणस्फुटत्वसाकल्यं काव्यपाके च वच्नतो॥ इतस्य परिणामेन समवा
यमनुमीयते॥ स्फुटत्वं संस्कारमात्रं यत्किंचिद्गुणं भवेत्॥ कार्त्स्न्येनाकृपाकेस्यान्नगुणस्ये तेन नाम्नतः॥ गुणानां दृश्य
तामस्को यस्यार्थस्य दृष्टार्थकौ॥ दाडिमाभिरश्रोत्सादिनविवारत्वमेव वः॥ यत्तु केचित् तुल्यकेविदं तमेवं स्पष्टीतितन्न॥ दोषाभावेय
मीत्यां गुणानां रसधर्मेषु तेषु नं तर्भावात्॥ यदपि दोषत्यागात्मरेवश्रितास्त्रीति तदपि मंदं॥ दोषा एव गुणाभावाः सन्तु वैपरीत्य
स्यापि स्फुटत्वात्॥ तथा च विनिगमनाविरहाद्वावपि गुणदोषौ एव स्युः॥ यदप्युक्तमन्येन जंतिदोषत्वेन तदपि वक्रोक्तिसमवा राम ४७
त्वाद्वयोरप्यन्यथात्वमस्फपगतमेवेत्यपरम्यते॥ ॥इति श्रीसाहित्यसुधासिंधौ गुणनिर्णयो नाम षष्ठस्तरंगः॥ ॥अथ

मरसंख्यायाश्चलेकारनिरूपणेप्रक्रान्तेपुरस्तान्निर्णेतव्यत्वाल्लेकारानाह॥ तत्र शाब्दालंकारत्वे शाब्दमलंकृतपरस्योपका
रकत्वं॥ सामान्यलक्षणंनुप्राप्तक्रमेणसंचेयं॥ तत्रैवराना ह॥ वक्रोक्तिरनुप्रासोयमकश्लेषचित्रमुद्रा॥ पुनरुक्तवदाभा
सः शाब्दालंकृतयस्सप्त॥ क्रमेणलक्षणोदाहरणानि॥ वक्रायदन्यथोक्तस्यकाव्यवान्यथातदुत्तरैः॥ वचनंयत्तदन्यने
ह्रेयासोश्लेषवक्रोक्तिः॥ यथा॥ सखेसदैवससमयंसमासकुरतरंगिणी॥ अथापिवमविघायास्त्वंवशीभावशीभव।विस्पष्टंक्रि
यमाणादक्लिष्टास्वरविशेषतोभवति॥ अर्थांतरप्रतीतिर्यत्रासौकाकुवक्रोक्तिः।क्रियमाणतरुच्चार्यमाणान्त।यथा॥ज्वल
मपिस्खलदंतःसोढंशाकोनहालहलदिग्धं॥धीरैर्नपुनरकारणकुपितखलालीकदुर्वचनं॥ अत्रान्यनेतिविवक्षणान्को
क्तस्वयमन्यथाकरणे अपक्रांतोनातिमाभिः॥ मापथ्या॥ कालेपयोधराणामपतितयानैवशक्यतेस्थातुं॥ उत्कंठितासितर
लेनहिनहिभवेसखिपिच्छिलःपंथाः॥ अथानुप्रासः॥ आवृत्तिर्यद्विवर्णानामन्यत्रयमकाद्भवेत्॥ अदूरेभूरिसाम्योसावनु
प्रासोनिगद्यते।तत्वंवयमकान्यत्वेसतिअदूरतयाव्यंजनावृत्तित्वं।नववयमकेप्यनुप्रासान्यत्वेसतीतिविशेषणादन्योन्याश्र
यइतिवाच्यं॥एकार्थप्रतिपादकत्वराहित्येसतिविरुद्धानुपूर्वीराहित्यादिनायमकलक्षणेस्थिरीकृततरन्यत्वस्यविव

सा॰ स्वितत्वात्॥ छेकत्वं निगदतेनाक्षिविषयो सौ प्रकीर्त्तितः॥ छेकानुप्रासो हलनुप्रासस्थः॥ छेको विदग्धः तद्वल्लभत्वाच्छेका
४८ नुप्रासः॥ केचित्तु दहासकापक्षिस्थरा छेकाः स्मरः तथा च छेकवद्वल्लभत्वाच्छेकानुप्रासः स्यात्॥ वृत्तिर्मधुरगुणमे
लिकातनरसानुपूर्वीरूपा॥ गतोज्ञातः। आम्नायुपाधिभ्यामिति शेषः॥ तत्र वृत्तिर्विभज्यते॥ मधुराप्रौढापरुषाललितामद्रेति
वृत्तयः पंच॥ वर्णैर्नानानाव्यवस्थेति यथार्थनामफलाः॥ अस्यानुप्रासस्य॥ मधुरा लक्षणं मूर्ध्नि वर्गा लगे स्यादि॥ उदाहरण
ममंदस्कंदरीगणैरित्यादि॥ प्रौढायथा॥ अंतटवर्गान्मुक्ता वर्ग्यपणा उपरि रेफसंयुक्ताः॥ कपफकेष्वतकारः प्रौढायां कष्टय
क्तश्च॥ अस्यार्थः॥ प्रौढायां टत्रौ वर्ग्याः कादयो मकारणकारो वा परित्यागे रेफेण संयुक्ता भवंति॥ इत्यणनमान्मुक्ता॥ त
था ककारपकाराभ्यां सुपरित्यागेन कारश्च संयुक्तो भवति॥ यथा॥ कार्पीकार्यमनार्यै रुन्मार्गे निरर्गलैर्गलन्मतिभिः॥ नाकर्ण
नैवि कर्णैर्युक्तिर्नियुक्तमयुक्तमपि॥ विकर्णैर्जडैः। परुषालक्षणं तु प्रायुक्तं योग आघत्तनी याभ्यामिति॥ उदाहरणं तु मथाय
श्वेत्यादि॥ ललिताभद्रयोर्लक्षणमाह॥ ललितायां घघभरसा लघवो लघ्वापरे रसंयुक्ताः॥ परिशिष्टा भद्रायां हृष्ट्यथगव राम
गथवाश्च असंयुक्ताः॥ अस्यार्थः ललितायां टत्रौ घकारभकारसकाररेफसकाराः असंयुक्ता भवंति॥ तथा थकारश्च ४८

संपृक्तो भवति। असाध्यायां तु ढक्कोपरिशिष्टाः द्वित्विवत्पृथ्योपपृक्तवर्णविशेषात्मेव पृथग्संपृक्ताः भवेति॥ संपृक्ताश्च
त्वश्मैः श्रुतिसुखैर्योज्या इति क्रमेण यथा। यथाग्रदाहतोल्ललितलवंगस्यादि। तथा उत्कटकपिकरटतटस्फुटपाटनप
टुकोटिभिः कुटिलैः। खेलेपिहिनखलुनखे रुल्लिखति हरिः खरैरारवैः॥ सोनेकस्य सकृत्पूर्वः पूर्वः छेकानुप्रासः। अ
नेकस्य सकृदावृत्तिः यथा॥ पंपासंपातसुभगाश्चंदनानंदनाः। अनंगसंगरश्रांतिनीराश्रीर्वाति मारुताः। एकस्याप्यसकृत्प
रः। परावृत्तानुप्रासः। यथा भूमिभृद्धृदयभूषणीवन्नीलनीलमणिदामहारिणि। रामनामनिपुणैकधामनि श्यामघ
मनिममेतो ह्लेम्मामके। अपि शब्दादनेकस्यानेकवारमावृत्तिर्यथा॥ उत्तरंगयत्कुरंगलोचने कमलगर्वमोचने॥ अम
करिकलिंदनंदिनीवीचिडंवरगंभीरमेवरं। यथा वा। यत्त्वं वमातिपवनो मकरंदवृंदैर्मातो घनघीनपशुभिर्मदनाभि
होता॥ आवातएषमकरंदातानितांतकांतकांतालकांतविगलज्जलशीकरेण। तत्राणुत्वाणो अनुप्रासः। अयामे यथा॥
भितेवकुवीथिरूणासंपृक्तावैधर्म्यविघातप्रतिभेनतेन। वकारस्यासमन्नवकारेनेबालज्ञावनीलाजविसर्गमस्यो॥ तुल्यएा
कनश्रेयास्त्र। यथा। हृष्येल्लष्टासिपिष्टोत्कटकरटिघटाकुंभकूटावटांतर्निर्मितास्फुरूतटिन्यास्तटनिकटनटत्कोण

सा॰ ४९ पादादृहासा॥ श्रीरामलक्ष्मणक्ष्मात्ततमटविकठोरस्थलास्फटिकुप्परूघौघत्रोटिकोटिप्रकटवटवटानाम्ब्रष्टैराम
भवन्नाद्रू॥ पादानुप्रासोऽपि यमकवत्॥ अयमेव लाटानुप्रास इत्यपरे॥ यथा॥ कविराजमविज्ञाय कुतः काव्यक्रिया
दरः। कविराजं च विज्ञाय कुतः काव्यक्रियादरः॥ अथ यमकं॥ आनुपूर्व्या समाना नाम समानार्थता द्युषां॥ आवृत्ति
र्यदि वर्णानां वर्ण्यते यमकं तदा। जरा राजेत्यादावन्तिमाभिवारणायाद्यविशेषणं॥ लाटानुप्रासप्रसंगवारणायापरं॥
विविधेत्यादेरेकवर्णयमकस्यासंमतत्वान्न तद्वारणायां तो। तज्जार्जितं गर्जितमित्यादावर्थान्तरसंक्रमितवाच्ये अतिव्याप्ति
वारणाय मुख्यार्थवाचि सतीति पूरणीयं॥ पादतन्नागरन्तिलाङ्घ्रिगतेन तदनेकधा॥ पादयमकं यथा॥ वहन्ति यः परितः
कनकस्थलीः सहरितालसमाननवांशुकः। अचल एष भवानिव राजते सहरितालसमाननवांशुकः॥ पादार्धयमकं य
था॥ सपदि हन्त परस्य दरिद्रितेन स्मितशुचि नास्मरतत्वदरिद्रितेन॥ भवति वक्तजनः स विनिद्रतोन खलु सम्पत्कुतए
व विनिद्रताहः। एवमर्धावृत्तिः श्लोकावृत्तिरूदाहार्या॥ एतस्य च बहवो भेदा अतस्तं तमनुप्रयुक्त्वा दुष्पोहिताः केवित्वत्तारय
मकमेकान्तरमनेकान्तरं वेति स्वीकुर्वन्तीति तदुदाह्रियते। नानाविधेन कान्ताम्भूरारा धिन्नमनो भुवा॥ विविक्तेन विला राम ४९

सेनतत्तद्धृदयैन्द्रणं॥ अनेकार्थैरसंयमुत्पेस्यो॥ श्लेषः खलादिकृताश्लेगाघमकं चोमतेतरां॥ आदिपदात्परिवर्त्तकपरिय
हः। अखंडवर्णविन्यासवलनं श्रीमता॥ अनेन नखलु भंगेन यमकानां विविक्तता। यथा तत्राग्निनगरं यत्र नाथहा
रविराजितो। नवत्तः सुंदरीणां तत्राथ हारविराजितं॥ यत्र स्य संगमुत्सृज्य नेपथ्यमिव नर्त्तकः। शब्दस्वरूपमारोहेत्स
त्तेयः परिवर्त्तकः। यथा। असज्जनवचो यस्य कलिकामधुगर्हितं॥ तस्य नस्याक्षिपतरोः कलिकामधुगर्हितं। अथ श्ले
षः॥ वक्ष्ये समर्थमर्थस्तु श्लिष्टाश्लिष्टविविधपदैः संधि॥ युगपदनेकं वाक्यं यत्र विधीयते स श्लेषः। तदर्थापि श्लिष्टवि
शेष्यकवाचकपदमाहिम्नाक्षिप्तविशेषणैरेव यत्रापरार्थप्रतीतिः स श्लेष इति॥ आद्यविशेषणात्समासोक्तौ न प्रसं
गः। ननु धर्मिकल्पनातो धर्मकल्पना लघीयसीति न्यायादर्थान्तरे व्यंजनैव किं न स्यादिति चेत्। उच्यते। द्वयोरप्यर्थयोः
प्रकरणादिनियामकसत्वे नियामकविरहे वाविनिगमनाविरहेणाहमहमिकतया अभिधायाः अवारितप्रसरात्स्थ
मवरमभावे तेषां कलहः कः समारभ्यात्। कुत्राभिधा कुत्रा व्यंजनेति विनिगमनाकारणाभावात्। तस्माद्यत्रैकत्रैव प्रक
रणादिकं तत्रापरार्थव्यंजना। यत्र चोभयार्थप्रकरणादिकं तत्र द्वयोर्वाभिधातः श्लेष इति निष्कर्षः। वर्णपदलिंगभाषा

सा॰ प्रकृतिप्रत्ययविभक्तिवचनानां। अत्रायेमतिमद्भिर्विधीयमानोष्टधाभवति॥ अत्रेतिशब्दालंकारे। अत्रकेचित्॥
५० परग्रहणेनलिंगग्रहणं प्रत्ययेनचविभक्तिवचनग्रहणमितिकष्टमेषध्यमष्टधाश्लेषइतिवदंति। तच्चचारु। तथाहि।
50 हारोमुक्ताकलापोहरस्यायंहारइतिपदश्लेषेपिलिंगश्लेषोनविघतेसर्वत्रपुल्लिंगत्वात्। तथापयोनिरित्यत्रप
यःकमलपक्षाश्रीरितिलिंगश्लेषेपिपदश्लेषाभावात्। तथातापनरश्मस्त्रतपनस्यायंतापनस्तापयतीतिवातापप
नइत्यादिषुप्रत्ययभेदेपिविभक्तिवचनभेदानविघते। एवंविभक्तावप्येकवचनमंतर्भावयति। तदपिन। सतांमुखपु
रःसरःसतत्वोमनेनुरवंयासांताःसन्मुखाइतिवचनभेदेपिविभक्तिभेदाभावात्। यथाक्रमेणलक्षणोदाहरणानि॥
यत्रविभक्तिप्रत्ययवर्णवशादेकरूपमापततिवर्णानांविविधानांवर्णश्लेषःसविज्ञेयः। यथाकपालपाणिरेकाकी
भिक्षाचारीदिगंबरः। ईशोपिकालकूटाशीमूर्ध्निवक्रेविधोस्थिते। यस्मिन्विभक्तियोगःसमासयोगश्चजायतेविवि
धः॥ पदभंगेषुविविक्तोविज्ञेयोसौपदश्लेषः। यथा। तंकोपीनघनास्तएवहरिपरंयाचीफलंभुंजतेपंथारिनंदतिनाजि राम
निवहास्तेरेवलब्धाश्लिति। तेरत्नसमलंकृतंनिजकुलंकिंवावजंभूमयेदृष्टाःपौरमेष्ठरेणभवतानुष्टेनरूष्टेनवा॥ ५०

अत्रोभयार्थेप्रकरणाद्यभावात्श्लेषलो॥स्त्रीपुंनपुंसकानां शब्दानां भवति यत्र सारूप्यं॥लघुदीर्घत्वसमासैर्लिंगश्ले
षः स विज्ञेयः॥यथा॥लोवनेरूपसंपन्निस्तस्याः पद्मानुकारिणी॥मूलतेकिंवकवरीक्रमनोहारिणी सदा॥अत्र पुंल्लि
गस्त्रीलिंगश्लेषः॥यस्मिंस्तु बह्वर्थत्तिसुबन्तक्रियाविभक्तिविभिन्नभाषाणि॥वाक्यानि यावदर्थाभाषाश्लेषः स विज्ञेयः॥यथा॥उ
हहिनववसंतमंजरीपुंजरेणुकुरणधवलदेहावधहेनं सरंति॥तरलमालिसमूहाहारिकारिकंठावहलपरिमला
लीसंदरं सिंदुवारं अयमखंडो भाषाश्लेषः॥भिन्नानि यत्र नाम्नैः सारूप्यं प्रत्ययागमोपपदैः॥प्रकृतीनां विविधानां प्रकृति
श्लेषः स विज्ञेयः॥यत्रापत्यये रागमेरूपपदैश्च नामैस्तैरेव प्रकृतीनां तु नानाप्रकाराणां सारूप्यं समानरूपता सिध्य
ति स प्रकृतिश्लेषः॥यथा॥अयं सर्वाणि शास्त्राणि हृद्विज्ञेषु वक्ष्यति॥सामर्थ्यकृद्मित्राणाम्मित्राणां च नृपात्मजः॥यत्र
प्रकृतिप्रत्ययसमुदायानामनेकेषां॥सारूप्यं प्रयतः स ज्ञेयः प्रत्ययश्लेषः॥यत्र प्रकृतिप्रत्ययसमुदायानां प्र
त्ययात्मकानां सारूप्यं समानरूपता भवति स प्रत्ययश्लेषो विज्ञेयः॥यथा॥रजनिरमणमौलेः पादपद्मावलोके क्ष
णसमयपराप्ताप्तपूर्वसंपत्सहस्रं॥प्रमथनिमहमध्येजागृविनसादाद्दस्तु विततरुचिः स्यान्नंदितासातथामे॥सारूप्य

सा॰
५१
51

पत्रस्तु पंक्तिः। तथा सर्वथा भिथो न भवति। सोऽत्र विनाकि श्लेषो वचनश्लेषस्तु वचनानां यथा। अलिकालया पक्ववल्लरी
मालया समश्चोभते तिलकमंजरी तस्या इत्यादि वचनश्लेषाय यथा॥ आर्याभिसितरोमाल्यः सत्योनतकुचस्य स्तवाबाध्यः॥
सन्नामयोस्तु वतयः सन्मुख्यः स्तुनयना वैधः। भाषाश्लेषविहिनः स्फुरति प्रायोन्यमप्यलंकारः। यन्नैवे विचित्रमयं स्तु तरामुप
मासमुच्चययोः। ननु उपमासमुच्चययोः कथमिह संभवः साधर्म्याभावादिति चेत् आह। स्फुटमर्थालंकारावुपमासमुच्चयौ
किंतु॥ आश्रित्य शब्दमात्रं सामान्यमिहापि संभवतः॥ यथा जननीति सुदित मनसा सततेस्वा मित्रा हूना नंदा॥ सा नग
रीनगतनया गौरीव मनोहरा भाति॥ समुच्चयो यथा॥ वसुधा महितसुराजितनीरागमना नवाश्ववर्षाश्च। करवितवरा
हवपुषस्नवचहरेश्चापमाघटते॥ अपराशब्दार्थयोरपि चालंकारः। प्रकृते शाब्दस्यैव प्राधान्यान्नात्राप्युक्तं। आर्यस्कन्दुदाहरि
ष्यते॥ अत्र केचित्। एतादृशस्य श्लेषस्य स्वत एव चमत्कारिता। ननु परार्थस्योपस्थितिलनंतरं जायमानो रसोऽष्टधे उपकारक
तया। तथा वास्य कथमलंकारत्वमिति। उपकुर्वंति तं संतयेंगद्वारेण जातुचित्। हारादिवदलंकारास्तेऽनुप्रासोपमाद राम
य इति तल्लक्षणात् द्विष्ठप्राबांबाबांबिलासमास्कंदयंति तत्र नातितरामस्मा कंप्रद्वेषः। संनिवेशविशेषेण वर्णानां खड्गबन्ध॰ ५१

तिः। चित्रं भवति तत्काव्यं प्रायो रसविवर्जितं। खड्गाकारप्रदर्शकवर्णविन्यासवत्त्वं लक्षणं। आदिपदात् छत्रबंधादि
खड्गबंधो यथा। कानिकामगरखा तव वद्धिलो वना। नाकलोकादिवामाना भूमौ जयसि मेनका। काम्या सर्वज्ञ नोदिका।
विश्वसंतापदायिका। कांते ह्लोकान् दोषघ्नी मीमांसाधिकाधिका। एवमन्येपि बोध्याः। एते शब्दमात्रप्रकाशकाः। काव्य
स्वरूपतां न दधतीति काव्यप्रकाशकाराः। केचित्तु प्रासादिवदेतेपि शब्दमुपकुर्वन्तः रसमुपकुर्वंतीति। नवीनमते यो
स्यान्तरपरिग्रहः साधीयान्। अनुभवकलहपर्यवसानात्। पुनरुक्तवदाभासो विभिन्नाकारशब्दगा एकार्थतेव शब्दस्यान्
यार्थशब्दार्थयोरपि॥ विजातीयानुपूर्वीकशब्दगो यमर्थः। तेनार्थान्तरसंक्रमितवाच्यादौ नातिव्याप्तिः। यथा। चकास्तंगना
रामाः कौतुकानंदहेतवः। तस्याराम: समनसो विबुधाः पार्श्ववर्तिनः। अत्र [illegible]: वाक्यार्थबोधकाले एव पुनरुक्तव
दाभासाभावादसौ बोधकाले तु उक्ततरामिति कथं न स्यात् रसोपकारकारकत्वमिति श्लेषवद्विचारणीयं। तत्र साचामुत्तरमनु
त्तरमेव तत्सलपल्लवितेन॥ ॥इति श्रीसाहित्यमीमांसायां शब्दालंकारमार्गेण नाम सप्तमस्तरंगः॥ ॥अवसरसंगत्या
अर्थालंकारान्निरूपयन्नाह। अर्थालंकारत्वं अर्थमुपकुर्वन् रसोपकारकत्वं॥ अथ प्रधानामलंकाराः। उपमानत्वमौस्यान्त

सा॰
५२
52

मुपमेयोपमां ततः। उत्प्रेक्षाथ ससंदेहो रूपकापह्नुती तथा। श्लेषश्चाथ समासोक्तिः प्रोक्ता पश्चान्निदर्शना॥ अप्रस्तुतप्र
शंसातिशयोक्ती परिकीर्तिते। प्रतिवस्तूपमा तद्वद्दृष्टान्तो दीपकं तथा। स्यात्तुल्ययोगिता पश्चाद्व्यतिरेकः प्रकीर्तितः। आक्षे
पोथ विशेषोक्तिः प्रोक्ता पश्चाद्विभावना। पश्चादर्थान्तरन्यासो यथासंख्यं विरोधवत्। स्वभावोक्तिस्तथा व्याजस्तुतिः प्रोक्ता
सहोक्तिभिः। विनोक्तिः परिवृत्तिश्च भाविकं काव्यकारणं। पर्यायोक्तं सुदात्तं च समुच्चय उदीरितः। पर्यायश्चानुमानं च प्रोक्तः
परिकरस्तथा। व्याजोक्तिपरिसंख्ये च विज्ञेये हेतुमालया। अन्योन्यमुत्तरं सूक्ष्मः सारातद्गुणसंगतिः। समाधिश्च समेन स्याद्वि
षमस्त्वधिकेन च। प्रत्यनीकं मीलितं च स्यादास्मेकावली स्मृतिः। भ्रान्तिमांश्च प्रतीपं च सामान्यं च विशेषवत्। तद्गुणं तद्गु
णो चैव व्याघातः परिकीर्तितः। संसृष्टिसंकरा सम्यगार्यालंकृतयः क्रमात्। एकषष्टी समाख्याताः प्रावामेवाभिसंमताः
। क्रमेण लक्षणोदाहरणानि॥ तत्र चतुर्विषयतया प्रधानभूतामुपाल क्षयति। तत्रोपमात्वं तावत्तद्भिन्नत्वे सति तज्जन
कस्याधर्मवत्त्वं अनन्वयव्यवच्छेदाय सत्यन्तं। एतावदुपमेयोपमायामतिव्याप्तिरिति एकनिरूपिता ऽनुयोगितायाश्च व
त्वे सतीति विशेषणीयं। उपमेयोपमायामेकनिरूपिता प्रतियोगिता अनुयोगिता चेति तत्र नातिव्याप्तिः एकपदस्य प्र

५१०

राम
५२

यानार्थकतया प्रतीयेनातिव्याप्तिः। तथा हि। तुरूपस्तु हेणकिसो अरविंदा उपमिज्जाइ उज्जएणए इत्यत्र स्तुरवप्रकर्षस्येव वर्ण-
नीयत्वान्मुखं तत्र प्रधानं प्रधाननिरूपितप्रतियोगिताकसादृश्यं तत्र भासते। ननु प्रधाननिरूपितानुयोगिताकमिति। अ-
भेदात्मके रूपके अतिव्याप्तिशंकैव नास्ति। न च वंद्योमुखमित्यत्र बोधवत्तानस्य जागरूकत्वेन सादृश्येलक्षणे। तथा च तत्र
स्फुतरामतिव्याप्तिरिति वाच्यं। तत्र विषयमहात्म्यरूपेण दोषेणानीलं तमः शतिवद्धिरोषदर्शनाबाधतया अभेदस्यैव प्रती-
तेः। मालोपमायाः अनतिरिक्तत्वेन न तत्रातिव्याप्तिशंका। लक्षणलादि इति दिक्। वाक्योपमा त्रिधा। तत्र लुप्ता प्रयुज्यते य-
त्र उपमानमिवादीनामेकं सामान्यमुपमेयं। वाक्योपमा षट्प्रकारा। तेषु यत्रोपमानं प्रयुज्यते। तथा इवादीनां इववद्व-
सदृशयथातुल्यनिभादीनां साम्यवाचकानामन्यतमस्य। तथोपमानोपमेययोः साधारणधर्ममभिधायकं पदं तथोपमेय-
मिति वन्तप्रत्ययान्नेकमिवादीनां प्रयोगः क्वचिदित्यर्थः। तत्कथं दिने दिने सापरिवर्धमानेत्यादिषु अनेकेषां प्रयोगः। उच्यते।
औपम्यानेकत्वाद्यत्र इह नैककारकस्य उपमानोपमेयतया निर्दिष्टं तत्रानेकेषामपि प्रयोगः। यथा। ततः प्रतस्थे कौवेरीं
भास्वानिव रघुर्दिशं। शरैरुस्रैरिवोदीच्यानुद्धरिष्यन् रसानिव। यत्र तु बहूनामप्यौपम्ये एक एव वादिः प्रयुज्यते तत्र गतार्थ-

सा·
५२

वादिप्रयोगे वाच्या॥ यथा॥ सान्द्रशरणमविप्रेन तस्याः समाश्रितमलम्बुदपादित्र्या॥ समासक्यप्रयोगादपरि स्त्वनायां
नीलाविंदोन्माहत्गुणेन संपादित्याद्दो॥ यथा॥ कमलमिव वारु वदनं मृणालमिव कोमलं भुजाजुगलं॥ अलिमालेव सकज्ञी
लातवैवमादिरत्नगणे कवरी॥ इयमेव पूर्णोपमा॥ द्वितीया यथा॥ इयमन्यासां मान्यं यत्रे वादिप्रयोगसामर्थ्यात्। गम्यतस्य
प्रसिद्धतद्धादिपदाप्रयोगे वा सामान्यमिलक्षणलक्षणं इवादिपदमपि वोध्यं। शशिमंडलमिव वदनं मृणालमिव भुजलता
तायुगलमेतत्॥ करिकुंभाविन वकु वोरं नागर्मी विवोक्तेरयमेव लुप्तोपमा। उपमानानुपादाने पिलुप्तोपमा यथा॥
नकाव्यसदृशो किंचिदन्यदस्ति हंतोषवत्क्षितिः। घोतकपदलोपे तु समासे का विक्षाङ्गिणश्रुतिः वत्समवत्कपमा। क्रमेणोदाः
परिस्फुटितमृणालीम्लानमंगं प्रवृत्तिः कथमपि पारिवारस्याः र्थनाभिः क्रियासु। कलयति व हिमांशोर्निः कलंकस्य ल
क्ष्मीमभिनवकरिदंतच्छेदपांडुः कपोलः॥ अस्मिथ्वं दम सिपसन्त्रमदसिंधाकोशकुंदलिपिपावीनं रवसुपेयुषिलपिंडा
नेदूरं निजमेयसि। श्वासः कैरवकोरकीयति सुखं तस्याः सरोजीयति सीरा यतिमन्मथोमृगदृशो दृक्कूवंदकां ती यति।
मृद्वेनिदाघघर्मांशुदर्पपरूपतितपरो। स पुनः पार्थसंचारं संवरसवनीपतिः॥ एवमुत्तमपलोपे त्रिलोपे वा वोध्या दिस्त्ररसप

राम
५२

न्वेहमद्दर्पितो॥ तृतीयायथा॥ वस्त्वन्तरमस्पृशन्त्योर्नसममिति परस्परं यत्र भवेत्। यदुभयोरुपमानत्वं समासेन तूभयो-
पमासान्या यथा। शशिमंडलमिव विमलं वदनं ते मुखमिवेंदुबिंबमपि। कुमुदमिव स्मितमेतत् स्मितमिव कुमुदं च धव-
लमिदं। न चात्रासोपमानत्वमवच्छेदस्त्वमलंकारस्य योजकः। उपमायां तु सादृश्यप्रमितिरुपमानोपमेय इति काव्यौ॥ अत्र एकस्ये-
वोपमानत्वे उपमेयत्वे तथा प्रतीतावपि अनयोरुपमानत्वान्नपायात्। नव एकनिरूपितानुयोगितामात्रकेति विशेषणे
पद्मेपाद्दतेप्यवच्छेद इति वाच्यं। एतादृशालेदकल्पनप्रयासस्यानुचितत्वात्। अन्यथा अलंकारान्तरसंस्पात्। चतुर्थीमाह।
सास्यादनन्वयाख्याय त्रैकैवस्त्वेन न्यूस दृशामिति॥ स्वस्यस्वयमेव भवेदुपमानं चोपमेयं च। यथा। गगनं गगनाकारं साग-
र: सागरोपम:। रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव। न च तद्भिन्नत्वे सति इति विशेषणादुपमातो अयं भिन्न इति वाच्यं। क-
ल्पिताकल्पितसाधारण्येनैवभेदस्य विवक्षितत्वात्॥ कथमन्यथा उपमानोपमेयत्वे एकस्यैव कवाकागे इति संगतं स्यात्॥
सा कल्पितोपमाख्या येरूपमेयं विशेषणैर्युक्तं। नावाश्चितादृशि:। सा दुपमानं तथा यत्र। सुसमापूर्णकपोलं मृगमदलिखित-
द्रूपत्रलेखं ते। भातिलसत्सकलकलं स्फुटलांछनमिंदुबिंबमिव॥ षष्ठीमाह॥ यत्रोपमेयेनत्वाद्विशिष्टमुपमानं तादृशेषणं

सा॰ वासत्तासंज्ञाक्रियते।यथा॥उत्तमोयस्मिन्नोऽग्निपयःप्रवाहावाकावेरीगंगापयसःपततां।तेनोपमीयतेतमालनीलमासु
५४ क्रमुकालतमस्यवक्षः।यथावास्तुवनेमुक्ताफलजालविचित्रमवेरखंडयदिंदुमंडलं।अम्बुबिंदून्करराजितंवर्ततेसुरंब
रतावित्युपमीयतेप्रिये।प्रावाप्रिमेकात्रयोक्तिः।कल्पितालोकप्रसिद्धाचेतिद्विधासा।कविभिःकल्पितत्वात्कल्पिता।
54 यथा॥उत्कर्षहृणरमणीरमणोपमर्दभुग्नोन्नतिस्तननिवेशनिभंहिमांशोः।विंबंकठोरबिसकांडकडारगौरैर्विष्णोः
पदंप्रथममग्रकरैर्व्यनक्ति॥यथावा॥अभिनवकुशसूचिस्पर्द्धिकर्णेशिरीषमिति।यथावा।इदानींप्लक्षाणांजरठदल
विश्लेषचतुरःशिखानामावंधःस्फुरतिसुकवंस्फुटति[illegible]तःश्रीणहेतलममधरकांप्तिनलहातुसमंत्तादुत्पाति
स्फुटस्फलगरागंकिसलयं।लोकप्रसिद्धायथा।इद[illegible]तनुर्यथामोसंरोवृत्तागोरवारीरयष्टिः।अन्मोमन्श्रो
भापरिहृत्यैवंगगल्पाडिन्नोयदृयोरिवाब्ज॥पूर्णेवइद[illegible]योगेश्रोतो।नुस्यार्थेविहितस्यवेतःकल्पवादीमृषो राम
गेवार्थी॥आर्या॥यथा॥त्वमेपिसमरेषुलाविजयश्रीनसुवति।प्रमादप्रभवंकान्तस्वाधीनपतिकायथा।अत्रवि ५४
जयश्रीरुपमेयास्वाधीनपतिकाउपमानंअपरित्यागःसाधारणोधर्मः।यथासदृशप्रयोगस्या॥आर्थीयथा।वक्तितहरि

णविलोललोचनायाः कुपितरुणरुणतारहरिकांति। सरसिजमिदमाननं च तस्याः सममिति चेतसि संमदं विधत्ते॥
अत्रापि पूर्ववद्बोध्यं। समासे श्रौती यथा वागर्थाविव संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये। जगतः पितरौ वंदे पार्वतीपरमेश्वरौ॥ आर्थी
यथा। आघृतमध्वरहितं दत्ताहीनं पुरातनं। अद्वितीयमहं वंदे मदष्ट्रसदृशं हरिं॥ एवमाद्युतेपि बोध्यं॥ एकस्यैव बहूप
मानोपादाने मालोपमा। यथा। गायंति किंनरगणाः सह किंनरीभिरुत्तुंगशैलशिखरेषु हिमाचलस्य। क्षीरेंदुकुंददलशं
खमृणालनालनीहारहारहरहाससितं यशास्ते। यथा वा। अपामलनेवतचीवं द्रुकलेवातिनिर्मला सा मे। हंसीव कलाला
पा चैतन्यं हरति निद्रेव॥ भेदांतरमाह। अर्थानामोपम्यं यत्र बहूनामवेघ्या पूर्वं। उपमानमुत्तरेषां समेयं रसनोपमेत्यस्या।
यथा। नभ इव विमलं सलिलं सलिलमिवानंदकारि शशिबिंबं। शशिबिंबमिव लसत्स्फुरितं तरुणीवदनं शारदकुरुते। भेदां
तरमाह। उपमानोपमेययोरवयविनोरवयवानामपि यत्रोपमीयंते सा समस्तविषया द्वितीयैकः प्रकारः। यान्तु केवलमवयवाना
मेव क्रियते सा द्वितीयः॥ उदाहरणं मृणालिकाकोमलबाहुयुग्मा सरोजपत्रारुणपाणिपादा। सरोजिनीवारुतनु
र्विभाति प्रियालिनीलोत्पलकुंतलासौ॥ तथा पद्मवारुक्सुरवीभाति पद्मपत्रायते क्षणं। दशनैः केशराकारैरलिनील

सा॰ शिरोरुहा॥ अथोत्प्रेक्षा॥ उपमेये उपमानत्वसंभावनमुत्प्रेक्षा॥ संभावनं उत्कटकोटिकः संदेहः। न च संशयालंकारेण गता
५५ तार्थता। अनुत्कटकोटिकत्वादिति॥ यथा। घनसमयसलिलधौतेन मसिणा रवेर्वेदिकादिसर्पती॥ अतिसान्द्रतया हृष्ट
55 णामंगान्यनुलिंपतीव यं॥ अत्र वेदिकायाः अनुलेपनमसंभाव्यमेव संभावितं॥ अत्रेदमवधेयं इह व्यंग्योपमेव का
व्यसर्वस्वभूतत्वादलंकार इति वक्ष्यतिः। उत्प्रेक्षा तु नैव दुपस्यापि केवलालंकारतया व्यवह्रियते। एवं संदेहरूपका
दिष्वपि बोध्यं। न च वाच्योत्प्रेक्षादिहाय किमिति व्यंग्योपमाया एवालंकारत्वं स्वीक्रियत इति वाच्यं। वाच्योत्प्रेक्षया
व्यंग्यप्रतीतेरधिकचमत्कारहेतुत्वस्य सर्वसंमतत्वात् न व्यंग्योपमाया व्यंग्यत्वेनालंकारत्वमपि त्वलंकार्यत्वमेवेति वा
च्यं। रसपुष्टिद्वारा तस्या अलंकार्यत्वेऽप्यलंकारत्वानपायात्॥ अथ संशयः॥ वस्तुनि यत्रैकस्मिन्ननेकविषयस्तु भ
वति संदेहः। प्रतिपत्तुः सादृश्यादनिश्चयः संशयः स इति॥ स द्विधा भेदोक्तौ तदनुक्तौ च॥ आद्यो यथा॥ दिवाकरान्मा
किमयं दिवाकरो विधूमरोचिः किमयं ज्वलनानलः। गतं तिरश्चीनमनूरुसारथेः प्रसिद्धमूर्ध्वज्वलनं हविर्भुजः। पतत्य राम
धो धाम विसारि सर्वतः किमेतदित्याकुलमीक्षितं जनैः। द्वितीयो यथा। इदं कर्णोत्पलं चक्षुरिदं वेति विलासिनि। ५५

ननिश्चिनोमिसततंकिंतुदोलायतेमनः॥ अयंनिश्चयगर्भोनिश्चयांतश्चायथा। एतत्किंशशिबिंबंनतदस्तिकथं
कलंकमंकेस्य। किंवावदनमिदंकथमियतीप्रभास्यस्यात्॥ निश्चयांतोयथा किमिंदुः किंपद्मं किमुमुकुरबिंबं किमु
मुखं किमब्जे किंमीनौ किमुमदनबाणौ किमुदृशौ। खगौवागुच्छौवाकनककलशौवा किमुबौ तडिद्वातारावाकनक
लतिकावा किमबला॥ वक्तृतत्कृतुल्ययुक्तिकृततया संशयस्येव निश्चयस्याप्यलंकारत्वं युक्तं। संमतं च प्राचां॥ अथ यदि
सादृश्यदर्शनाद्भवति संशय इति सादृश्यमूलकतया चमत्काराधायकत्वेन भवति संशयस्यालंकारांतरत्वेन निश्चय
स्येति यदि तदा सादृश्यस्यैवालंकारत्वमस्तु संशयस्तु तद्व्यंजक इति निष्कर्षः॥ अथ रूपकं॥ यत्र गुणानां साम्ये सत्यु
पमानोपमेययोरभेदः। अभेद इति। अत्र केचित्। उपमानवाचकपदेन सादृश्यसंबंधादुपमेयं मुखादिलक्ष्यते। तेन वाच्य
वृत्त्याभेदः। अन्यथायोग्यताज्ञानेप्रतिबंधित्वनिश्चयाद्भेदधीरेवनोत्पद्यत इति। अत एवाहुः॥ यदुपमानशब्दानां
गौणीवृत्तिव्यपाश्रयात्। उपमेयेभवेद्वृत्तिस्तदातद्रूपकंविदुरिति। तथाच मुखंचंद्रइत्यत्रचंद्रसजातीयमुखबोधचर्मेवकुस्य
भितिप्रतीतिरित्याहुः। तन्न। रूपकोपमयोरभेदप्रसंगात्॥ अथ सादृश्यमुपमा सादृश्यस्य दलद्वयं तद्भिन्नत्वं तद्गत

सा॰
५६
56

भूयोधर्म्मवलं वा भूयोधर्म्मवलमात्रं रूपकमिति तयोर्भेदो यथा कथं विनिर्वाहनीय इति चेत् तत्काव्यपि तत्त्वैरिन् वेशामि

त्वे सुखं वेद भूयो धर्म्मवत्सुखमित्यनयोः प्रतीतोः काव्यमलंकारिणीति भूयो भूयोः ज्ञालितांतःकरणेन तत्र येव सा छिलेना

सिघीयतो॥ अथवा घप्रतीतिश्चमलंकारिणीति न विवादः किन्तु वाच्यनिश्चये जागरूके चमेरप्रतीतिरेव दुर्घटा इत्सेव भूमरु

तिवेत्स्यायुष्मन्सोमाद्रूपविषयमाहात्म्यदोषेण वाच्यनिश्चयं परिभूयाभेदप्रतीतिरितिनिरूहाए॥ सत्यपि वाच्यनिश्चये

नीलंतम इति प्रतीतिवदिति दिक्॥ निगलितार्थस्तु। उपमानोपमेययोर्गुणसाम्यात्तत्त्वारोपो रूपकं। यथा। द्राघीयःस

हवा रवासमिलितम्नेहारतीवोक्कारकन्दर्पकलंककंकसहितः शंके शशांकोपुकः। ज्योतिर्मंडलपुंडरीकमुकुलेपयाक

रमुख्केरनारीणां यसमान एष वलते मानौघमीनोत्करान्। यथा वा कमलात्तपिपाणास्मुखीमुखवंद्यंद्दिकालोमाला

लोवनवकोरयुगलं वकारवासेन जानीमः। यथा वा श्यामवामरवमत्कुलांतवरं राज्ञंतफलकमिं कुमंडलं भूढसर्वमनुषे

मनोभुवो वीरवीरविजयाय यन्त्रं मते। यथा वा हिंदोलिके यमिंदोः कलिकानंगस्यकोस्क मीजयति॥ यामानीयमनोस्त्र ५६

रांरोलयदिप्रवासिवेतांसि॥ यदा एकस्मिन्न्हवः आरोपितानेदामालारूपकं। यथा। रूपामृतस्ववापीकापिन्नयश्रीर

नंगस्य विभ्रमरसैकसंपज्जयति जनानंदिनी बाला। रसनारूपके यथा॥ किसलयकरैर्लतानां करकमलैः कामिनीनां म
नो जयति। नलिनीनां कमलमुखैर्मुखेन्दुभिर्योषितां मदनः। अत्र समोयः पूर्वोर्थः किसलयादिः उत्तरोत्तरेषां कारादीनां
मुपमेयं इति। यत्रारोपान्तरनिर्वाहायारोपः क्रियते तत्परंपरितं रूपकं। यथा॥ स्मरशरावरवापयष्टिर्जयति जनानंद
जलधिशशिलेखा। लावण्यसलिलसिन्धुः सकलकलाकमलसरसीयं। वस्तुतस्त्वत्रापि उपमेवालंकार इति बुधस्या
परथ्यते॥ नववंशाभिन्नं मुखं चंद्रवन्मुखं इति प्रतीत्योर्वैलक्षण्यापादनयोर्भेद इति वाच्यं॥ तयोरपि सादृश्यप्रतीतेः सर्वसम
त्वात्॥ रूपकेन तु तद्रूपस्थापकं॥ अत एवोपमैव निरोष्ठ्यतश्च भेदा रूपकमपि तिल लक्षणमपि॥ अथापह्नुतिः॥ उपमेयता
वच्छेदकनिषेधविषयिका उपमेये उपमानतावच्छेदकधर्मप्रतीतिः॥ यथा॥ कीर्तिः स्फेन्दुपयोनिधिनी स्फुटमियं सर्वत्र दि
व्यापगा गंगा भोगवती मिषात् त्रिभुवने भूत्वा त्रिधा वर्तते। किं वह्नीरधिविंदुकुंदकुमुदस्पालेयचोलच्छलात्काय चूर्णमि
वाकरोषि हि हतन्मुक्ते वजाता कृते। यथा वा स्फटनीलोपलपटलं स्फुपाम सूरेवसुधा वा यास रक्षि॥ मन्याम हे नितं विभिन्ने
पकलंकः परिस्फुरति॥ एवमियं प्रकारान्तरेण पूर्वा॥ सा यथा॥ घोतरत्नाकमपार्थं उगोपनीयं कथं तनं। स्वयमेव सम

सा॰ ५७
57

सत्रेश्लेषाद्वेषार्थपक्ष्यतिः स्वयमेवेति विशेषणाद्वक्रोक्तौ न प्रसंगः॥ यथा॥ कालेपयोधराणामपतितयानैव शक्यते
स्थातुं। उत्कंठितासि तरले न हि न हि सखि पिच्छिलः॥ अथ श्लेषः॥ यत्रैकमनेकार्थैर्वाक्यं रचितैः पदैरनेकस्मिन्॥ अर्थे
कुरुते निश्चयमर्थश्लेषः स विज्ञेयः॥ एतदर्थापि श्लिष्टविशेष्यवाचकपदमहिम्नाद्विष्टविशेषणैरेवं यत्रापरार्थप्रतीतिः सश्ले
षइति॥ आद्यविशेषणात्समासोक्तौ न प्रसंगः। यथा॥ शरदिंदुसुंदररुचिश्चेतः कुमारी स्मरभिपरिमलामनिशं॥ विदधाति ना
लपुष्पः कंठे नवमालिकां कांतां॥ अथ समासोक्तिः॥ विशेष्यस्याश्लिष्टत्वे सति श्लिष्टविशेषणैः काप्रस्तुतार्थप्रतीतिः
समासोक्तिः॥ आद्यविशेषणात्त्वचाद्वक्रोक्तिश्लेषघनौ न प्रसंगः। केचित्तु श्लेषप्रसंगवारणायेति वदंति तन्न॥ तत्र प्रकरणा
भावाद्द्वयोरेवाप्रस्तुतत्वेन तत्रातिप्रसंगाभावात्॥ यथा॥ उत्कूलवन्मुखरकोकिलशंखघोषैश्चित्रानिपालिकलमंगलगी
तकेन। पंपानिलः स्मरभिकोरकगर्भिणीनां सीमंतमुन्नयति सूनलताव धूनां॥ यथा वा॥ श्लाघ्याघस्माघृणग्लानेः करीर
स्यमरोस्थितिः॥ धिक् श्रीरोकस्पृहन्नाणामनुतस्त्रार्थिनो श्रियः॥ अथ निदर्शना॥ परस्परमसंसर्गी दर्थः संबंधकल्पकः॥ नि
दर्शनामवदेषापदवाक्यार्थतो द्विधा॥ क्रमेण यथा॥ कः सूर्यप्रभवो वंशः क चाल्पविषया मतिः॥ तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादु राम ५७

पेनाक्षिसागरं॥ अत्राल्पविषयमन्मतारघूणांवंशावर्णनेनस्यादित्येकोवाक्यार्थः॥ अपरस्तुमोहादुडुपेनसागर
तरणेच्छा। नचोपमानोपमेयभावं विनातयोः परस्परंसंबंधः संभवतीतिउडुपेनसागरतरणमिवमन्यतास्सूर्यवंश
वर्णनमित्युपमायांपर्यवसाने॥ उत्फुल्लस्थलनलिनीवनादमुष्मादुद्धूतः सरसिजसंभवः परागः॥ वात्याभिर्वियतिवि
वर्तितः समंतादाधत्तेकनकमयातपत्रलक्ष्मीः॥ अत्रकथमन्यस्यलक्ष्मीमन्योवहतीत्युपमायांपर्यवसाने। एवमियंम
लापिबोध्या॥ भेदांतरमाह॥ क्रिययैवस्वस्वकारणयोः संबंधायः उपमापरिकल्पकः अवगम्यतेसा अपरानिदर्शना॥ यु
था। अवरुक्ष्वपरस्यासः पतनायेत्यर्थेत्रालिनाशीसन्॥ आपांडुपततिपत्त्रंतरोरिदंवचनंग्रंथेः। अत्रपततीतिक्रियया पत
नाय भवतीति क्रिययासहजगन्नतपदस्थाभिरूपस्यकारणस्यसंबंधः ख्याप्यते। भवान्यस्याप्युन्नतपदस्थामिप्यवश्यपतनाये
त्युपमायांपर्यवस्यतीतिनिदर्शना॥ इयंसंभवत्संबंधेनिदर्शनाभेदः। अथाप्रस्तुतप्रशंसा। समानविशेषणमपि। यत्रसमा
मानन्वत्तमुपमेयं॥ उक्तेनगम्यते। परस्तुपमानेनेतिसाव्योक्तिः॥ तदर्थोपि। प्रस्तुतार्थप्रतीतिफलिका। अप्रस्तुतार्थप्रतीति
रितिलक्षणे। समासोक्तावतिप्रसंगवारणायाधविशेषणे। सर्वत्रप्रतीतिघटितलक्षणेप्रतीतिविषयपरंबोध्यं। तेनविष

सा॰
५८

यस्यैवालिकाकारत्वेन ज्ञानस्यातिशये एतस्यावद्विषयत्वेपि तुल्यप्रकृतेन तुल्यांतरस्याभिधाने चमत्कार इति तद्द
वोदाह्रियते। यथा। आमूलं कवलीकरोषि नलिनीद्वेषानिहेलालसश्चुडातांडविते रकांडकुपितो मत्तोसि लीलास
रः। नायातः श्रुतिगोचरं किमु ततो लीलाद्दलत्क्ष्मागजोद्दानायूथ्यरिरंस कुंभकषणक्रीडाकरः केसरी॥ यथा वा। केना
सीनः स्फुरन्मकरुणेनाकरादुत्कृष्टतल्पविके नैवासमभिलषितः केन देशांतरस्मिन्। यस्मिंश्चित्रवयमरसहोयाहकल्प
वहासांनाक्षिप्रांतर्मरकतमणैलरी ह्मा ह्मापि। यथा वा। अविदग्धवणिग्वीथीधूलीधूसरितोमणिः केनापि पुण्यजन्तुष
विदुषा परिसेव्यते। यथा वा। अनिशं दहति जनाः संततं हालाहलज्वालाः। शिरसि रसायनमेतत्स्करफानिह्योस्म
वैवोमः॥ यथा वा॥ हहो नाराजनविरोयनलारस्मूले कूले पिदिग्धसरितः प्रतिपालितोसि॥ तस्येतदेव फलमघविदाहिश्री राम ५८
लमस्माषितो यदिह वालकलाधिनाथः॥ अथातिशयोक्तिः॥ उपमेयतावुच्छेदकप्रकारकसत्वे सति उपमानता
वच्छेदकप्रकारकोपमेयप्रतीतिः॥ रूपकप्रतीतावतिप्रसंगवारणाय सत्यंतं। इयमेका। प्रकृतस्यैव प्रकृतत्वेन ज्ञानं द्वि
तीया॥ यद्यर्थारोपणेनासंभाविनार्थप्रतीतिस्तृतीया। कार्यकारणयोः पौर्वापर्यासच्चतुर्थी। सा चेयं यथा। कार्यका

एयोः पौर्वापर्यविपर्यासेऽयुगपद्ग्रहणेन वा विपर्यासस्याविद्यमानत्वात्। तत्र प्रथमा साध्यवसाना गौणी पर्यवस्यति
यथा। लतामूले लीनो हरिणपरिहीनो हिमकरः स्फुरन्मुक्ताकारा गलति जलधारा कुवलयात्। धुनीते बन्धूकं तिल
कुसुमजन्मापि पवनो गृहद्वारे पुण्यं परिणमति कस्यापि कृतिनः। यथा वा। उपप्राकाराग्रं प्रहिणु नयने तर्कय मना
गनाकाशे कोऽयं गलितहरिणः शीतकिरणः॥ सुधाबद्धग्रासैरुपवनचकोरैरनुसृतां किरञ्ज्योत्स्नामच्छां लवलिफल
पाकप्रणयिनि॥ द्वितीया यथा॥ तान्यूहाराणि वत देवपदानि येयं सैव स्वभावमधुरा वपदानुपूर्वी॥ यत्नच्चरत्नरदमन्द
स्फुर्यारसोऽयमनादृशो मृगदृशो वनवसो विलासः। तृतीया यथा। उभया यदि व्योम्नि पृथक्प्रवाहावाकाशगंगापयसः
पतेतां। तेनोपमीयेत तमालनीलमामुक्तमुक्तालतमस्य वक्षः। यत्त्वाद्युपलक्षणं बोद्धव्यम्। यथा। राकायामक
लंकं चेदमृतांशोर्भवेद्वपुः। तस्या मुखं तदा साम्यपराभवमवाप्नुयात्। चतुर्थी यथा॥ हृदयमधिष्ठितमादौ मालत्याः
कुसुमचापबाणेन। चरमं रमणीवल्लभलोचनविषये त्वया भजता। अत एव कैश्चिदुक्तः पूर्वं नामालंकारो नातिरिच्यते
स यथा। यत्रातिप्रबलतया विवक्ष्यते पूर्वमिव जन्यस्य। प्रादुर्भावः पश्चाज्जनस्य तु तज्जनेः पूर्वं॥ यथा। जनमफलमम

भिलषतामाद्दोहृदयते मनोऽभूर्नां गुरुरतिवारप्रसरः पश्चान्मदनानलो ज्वलति॥ समकालोक्तौ यथा॥ समम् एव समाक्रां
तं द्वयं रसगामिना। तेन सिंहासनं पित्र्यम् अखिलं वारिमीडली॥ अथ पश्चिनित्रूपमा॥ साधारणधर्मस्योपमानवाक्य उपमे
यवाक्ये च कथितपरस्परदुष्टतया वाक्यद्वयेन स्थितिर्यत्र सा वक्ताऽनेनावाक्यार्थस्योपमानत्वात्प्रतिवस्तूपमा॥ यथा॥ देवीभा
वं गमिता परिवारपदं कथं भजत्येषा। न खलु परिभोगयोग्यं दैवतरूपांकितं रत्नं॥ अत्र कथमित्यनेन न खल्वित्यनेन
नोक्तिर्निरूप्यते। इत्येकस्यैवानुवर्तितत्वरूपसामान्यस्य शब्दभेदेन द्विरुपादानं। मालारूपाप्येषा बोध्या। यथा। यदि द
हत्यनलोऽत्र किमद्भुतं यदि च गौरवमद्रिषु किं ततः। लवणमंबु सदैव महोदधेः प्रकृतिरेव सतामविषादिता॥ अथ दृ
ष्टांतः॥ अथ विशेषः सर्वं यादृक्कल्पं तो विवक्षितेतरयोः। तादृशाम् अन्यस्य यत्र पुनः सोऽत्र दृष्टांतः। विवक्षितेतरयोः
प्रकृताप्रकृतयोः। यादृग्धर्मयुक्तः तादृशधर्मयुक्तैवाविशेषः ग्रहणाद्दर्थांतरन्यासमाह्नेदः। तत्र हि सामान्यविशेषय
योर्मध्यादेकमुपमानमन्यदुपमेयं। इह तूभयमपि विशेषरूपमिति। केचित्तु वाक्यभेदे सति उपमानोपमेयसाधारण
धर्मयोः सामर्थ्यसमर्थकभावेन तुल्यपदार्थप्रतिपत्तिविषयत्वमिति लक्षणं। आद्यविशेषणं तोपमालंकारेऽतिप्र

संगः एकवाक्यतापन्नपदतः साधर्म्यप्रतीतिविषयत्वाभावात्रोपमासांकर्यमपि। सामर्थ्यसमर्थकतातुल्यरूप
तया विवक्षितासामान्यसामान्येन विशेषाविशेषे। ऐतितेन नार्थान्तरन्यासे अतिप्रसंगः॥ अर्थोऽपि द्विविधः कल्पितोऽक
कल्पितश्च॥ यथालोकं लोलितं किसलयविषवनवातोऽपि मंदं स्मोहयति। तापयति नूरां तस्याः हृदयं तरुजमनवातोऽपि।
द्वितीयो यथा। त्वद्दृष्ट एव तस्या निर्वाति मनो मनोभवज्वलितं॥ आलोके हि हिमांशोर्विकसति कुसुमं कुमुद्वत्याः॥ अथ
दीपकं॥ यत्रैकमनेकेषां वाक्यार्थानां क्रियापदं भवति तद्वत्कारकपदमपि तदेतदिति दीपकं द्वेधा॥ अनेकवाक्यार्थान्वि
तकारकपरत्वे क्रियापदत्वे च लक्षणं। आदिमध्यांतवाक्यवृत्तित्वेन द्विविधमपि षोढा। यथा। भूष्यंते प्रमदवना निवालपु
ष्पैः कामिन्यो मदमांसलैर्विलासैः। ब्रह्माणः श्रुतिगदितैः क्रियाकलापै राजानः प्रत्यमितवैरिभिः प्रतापैः। तथा बा
ष्पः पथिककांतानां जलं जलमुचामसुः। विगलत्सु नादडपात्रो घोगो महीभुजां॥ तथा॥ नवयौवनमंगेषु प्रियसंगमनो
रथो हृदयेषु। अथ चेष्टासु विकारः प्रभवति रम्यः कुमारीणां॥ तथा॥ निद्रापहरति जागरमुपनयमर्धतमस्तनदहनमसं
तापं जनयति कांतासंगमस्पृहश्च कोऽप्यमनोवेगः। इत्यादिकं दीपकं। एवं कर्मादिषु द्रष्टव्यानि॥ सर्वसर्वं दीपकमेवालि

तवाक्यार्थेन दीपकसंवलितोऽन्तरोत्तरवाक्यार्थोऽपि द्विवमल्कयते तन्मालादीपकं। यथा। संग्रामांगणमागतेन भवता
चापे समारोपिते सप्रामे परिपृथ्वियोऽधिनिवहे सांगुख्यमासादिते॥ कोदंडेन शराः शरैररिशिरस्तेनापि भूमंडलं तेन
त्वं भवता च कीर्तिरतुला कीर्त्या च लोकत्रयं॥ अथ तुल्ययोगिता॥ प्राकरणिकस्याप्राकरणिकाप्राकरणिकान्यतरस
हृद्धर्मप्रतीतिस्तुल्ययोगिता। तत्र जिन्नले सति तत्क्तत्रसूक्ष्मो धर्मवत्वस्य साद्दश्यपर्यवसायात्र सकृद्धर्मप्रतीतिरिति किरणेन्नो
पमासीकृता। यथा। नेतविवितयत्दयमुरदविरपामसीमो वरित्री मेकः सन्वी नगरपरिघप्रांशुबाहुर्भुनक्ति। आशंसंते सु
रयुवतयो बद्धवैरा हि दैत्यैरस्याधिज्यधनुषि विजयं पौरहूते च वज्रे॥ यथावा। जलनिधिनस्तानाभिमां धरित्रिं वहति भुजंग
विभुवमवत्कत्त्वं यथा॥ [illegible]तिरेकः॥ उपमानात् उपमेयस्याकांक्षितोऽधिकधर्मवत्त्वेन लक्षणं। विभजते। योगुण उपमेये
स्यात्प्रतिपंथी च दोष उपमाने। व्यस्तसमस्तन्यस्तौ व्यतिरेकं विधात्कुरुतः॥ अस्यार्थः। उपमेये गुणः स्यात् उपमाने वा तस्य
गुणस्य प्रतिपंथी विरुद्धो यो दोषस्तौ गुणदोषौ व्यतिरेकं विधाकुरुतः। कथमित्यत आह। व्यस्तसमस्तन्यस्ताविति। तत्र
गुण एवोपमेये न्यस्तस्तेन तत्प्रमाने दोष इत्येकः प्रकारः। तथोपमाने दोष एवेति द्वितीयः। तथोभयत्रोभयन्यासस्त्रिति

प्रकारत्रयी क्रमेण यथा। अखण्डमण्डलः श्रीमानपश्यैष पृथिवीपतिः। न निशाकरवज्जातु कलावैकल्यमागतः।

सकलंकेन जडेन च साम्यं दोषाकरेणकीदृक्कृते। यथा वा। प्रौढिं यत्नांकलासक्षत्थयतु कुमुदं सत्यमथ संवरेण्यानेत्रानै

श्च वियत्रामवत्नु सवित्तुधानस्करा जातथापि। दोषान्वेषीकलंकी सरजडतनुः सत्त्वयः पक्षपातीन त्वं नेत्राः कथं

वा कलय तत्तुलनां राम वंद्येण वंद्यः। तृतीयो यथा। तरलं लोचनयुगलं कुवलयमचलं किमेतयोः साम्यं। विमलम

लिनेन मुखं शशिना कथमेतदुपमेयं। अथाक्षेपः। निषेधप्रतिपादनतात्पर्येण वक्तनीया निषेधेन च वक्तुं निषेधरूपा

क्षेपलक्षणं। यथा। नानीता जनकस्य दीमहेन्द्रपुत्री नो हृतः सपरिकरः सराक्षसेन्द्रः। उद्विप्पस्वयमुपढौकिता न ल

का वेलक्ष्यात्कुशलकथां कथं ब्रवीमि॥ अत्र कथमिलनेन प्राप्तो निषेधः कुशलकथनस्याचाक्षलैमनक्ति। अथ व

क्ष्यमाणविषयोक्तविषयश्चेति द्वेधा॥ तत्र वक्ष्यमाणविषयमुदाहृतः। उक्तविषयो यथा। संतुष्टे तिसृणां पु

रामपि रिपौ कंडूलदोर्मण्डलीक्रीडाकृत्तः पुनः प्ररूढशिरसो वीरस्य लिप्सोर्वरं। यांचादैन्यपराविपस्यकलहाय

ते मिथस्त्वं वृणते रावणमभितो मुक्त्वा निसद्राजीवः कथितः कथ्यतां। अत्र कथमिति निषेधो रावणस्यात उक्ता

सा. नोवाति प्रसिद्धत्वेप्यनन्विताकेविन्तुवस्कप्रसिद्धमिति वा विरुद्धमिति वास्यवचनमात्तिपणा॥ अन्यत्तथा॥ लसिध्येयत्र
६१ भूयात्तस्याहोपदत्वान्तेपलक्षणम् आ ज्ञते देत्प्रसिद्धोदाहरणं। जनयति संतापमसौ वंद्रकला कोमलापिमे वि
61 त्ते॥ अथवा किमत्र चित्रं दहति हिमानी हि भूमिरुहः॥ विरुद्धोदाहरणं॥ नवगणयामि गुणाननलमथवा सकल
पि नैधयस्यां॥ कः खलु कुंभे रंभोमानुमलं जलनिधेरखिलं। परं तु उपमानात्तेपमाक्षेपमाक्रः॥ यथा॥ तस्याश्चेन्मुख
मस्ति सौम्यसुभगं किं पार्वणेनेंदुना सौंदर्यस्य पदं दृशौ च यदि चेत्किं नाम नीलोत्पलैः॥ किंवा कोमलकांतिभिः किस
लयैः सत्येव तत्राधरे हा धातुः पुनरुक्तवस्तुरचनारंभेष्वपूर्वो ग्रहः॥ उपमानस्याक्षेपतः प्रतिपत्तिरिसप्यन्या यथा॥
ऐंद्रं धनुः पांडुपयोधरेण शरद्दधानार्द्रनखक्षताभं। प्रसादयंती सकलंकमिंदुं तापं रवेरप्यधिकं ततान॥ अत्र शरद्वे
श्यैव इंदुनायक इव रवेः प्रतिनायकस्येव ल्पमाना निगम्यंत इति॥ अथ विशेषोक्तिः॥ कारणसद्भावप्रदर्शनेपि का
र्यानभिधानं विशेषोक्तिः॥ अत्राप्रसिद्धकारणे सिध्यतीनविरोधः॥ यथा॥ निद्रामपेयीजितपंकजानामामोदमेदस्वि राम
नि मेचनाहा नसुवतः केन वबद्धनिद्रा वयोमकंठयहणेयुवानो॥ अत्र प्रक्तेत्तोविनिकारणमनुरागादिकमेववक्तीमे ६१

परेतु एकस्य गुणस्य हानेः कल्पनायां साम्यदार्ढ्यं विशेषोक्तिमाहुः॥ यथा॥ निहताखिलतिमिरभरः स्फारस्फुरद्दु
रुत्तरप्रभाप्रसरः। नावोदितस्त्विषा दहनेऽतैलपूरो जगद्दीपः॥ यथा वा॥ भवंति यत्रौषधयो रजन्यामतैलपूराः सुरतप्र
दीपाः॥ अथ विभावना॥ कारणप्रतिषेधेन कार्योत्पत्तिरिति विभावनालक्षणं॥ अत्राप्यलौकिकं कारणमादाय नानुप
पत्तिरिति ध्येयं॥ यथा॥ अस्त्राण्यपि निहंति निशूलैर्नो घ्नतोपि निपतन्त्यनुवेलं। केन हंत कविना तरुहंत्रैर्निर्मितोयमवि
नीतकुठारः॥ अत्र कारणं खलस्वभावादिकं बोध्यं॥ अथार्थांतरन्यासः॥ सामान्यविशेषयोः सामर्थ्यसमर्थकभावो
यत्र सोऽर्थांतरन्यास इति लक्षणं। स चोभयथापि संपद्यते॥ सामान्यं विशेषेण समर्थ्यते विशेषो वा सामान्येन समर्थ्य
ते। दृष्टांते च सामान्यं सामान्येन विशेषो विशेषेण समर्थ्यत इति नातिव्याप्तिशंकापि॥ तत्र साधर्म्येण यथा॥ प्रतिकू
लतामुपगते हि विधौ विफलत्वमेति बहुसाधनता। अवलंबनाय दिनभर्तुरभून्न पतिष्यतः करसहस्रमपि॥ द्विती
या यथा॥ प्रियेण संग्रथ्य विपक्षसंनिधावुपाहितां वक्षसि पीवरस्तने। स्रजं न काचिद्विजहौ जलाविलां वसंति हि प्रेम्णि
गुणा न वस्तुनि। यथा वा॥ वदनत्तरुर्भुजंगैः सिंहीतनयेन पास्यते बिंदुः। तदलेश्यथा विषादैः प्रायो मलिनैः कदर्थ्यते स

सा॰ जनः॥ अथ वैधर्म्येण यथा॥ अभिसारिकाभिरभिहतसकलनिबिडतमानिंघ्नतेक्षितां मुरपि। अनुकूलनया हि नूणो
६२ सकलं स्फुरमभिसुखीभवति॥ यथा वा॥ हृदयेन भिरन्नानां भवति नृणां सकलमेव निरन्तरे। इन्दुरपि तथा हिमनःस्वे हृदय
62 ति तरां प्रियाविरहे॥ अथ यथासंख्यं॥ निर्दिष्टं पनेपासिन्नर्थो विधिविधायपरिपाघा। पुनरपि तन्मानिवन्धास्ते येव तन्स्या
घ यथासंख्यं॥ परिपाटीकवेः क्रमवित्ता। यद्यपि हत मन्मुमतं दृष्टं वायुरिदं गुरूपातकमनुजपशुभिर्निर्मयीदैर्भवद्भिरु
दायुधैः। नरकरिपुणा सार्द्धं सधर्मकिरीटिना मयमहमस्थे हतो मांसैः करोमि दिशावलिं। इत्याहो मन्मथक्रमदोषतुला
भिधानान्न दमावरूथसास्पिनालंकारत्वमर्हति तथाप्येकजातविधाना नानाक्रमाभिधानेऽकिमपि वैचित्र्यमित्यलंका
रत्वे नो क्रमितिभय॥ यथा॥ किं चन्द्रे किं नु रत्नं तिलकमुत तथा कुण्डलं कोऽक्षिगो वा वक्त्रं वा वारिजं वा स्मर फलति भि
पंक्तिनिक्षिप्दिदेहे। ऊर्ध्वं गोलो ललाटेऽथ वा सितहृदके रेनाभिदेशो वदत्वेपायात्तवोत्के विदेसवदन्तु नारिपुर्वर्द्धमानः क्र राम
मेण॥ अथ विरोधाभासः। पार्यं तिकाविरोधे सति पुरुस्फूर्त्तिकविरोधपतीतिविषयत्वं विरोधाभासत्वं। यथा ने ६२
पच्छदन्निर्नसपच्छदत्तिर्विपच्छदत्तिः करवालहूमः। तथापि ते विक्रमभूरिभिपालयताप्रवद्भैःशमितिं करोति। वे

विन्नु। यस्मिन्द्रव्यादीनां परस्परं सर्वथा विरुद्धानां॥ एकत्रावस्थानं भवति समकाले स विरोधः॥ अस्य सजातीयानां
विधीयमानस्य संति चत्वारः। भेदास्तन्नामानः पंचत्वमेतत्रेषां॥ अस्यार्थः। अस्य विरोधस्य सजातीयानां विरोधे संति
चत्वारो भेदाः। यथा द्रव्यविरोधो गुणविरोधः क्रियाविरोधो जातिविरोधः॥ अत एव तन्नामानः। तथा तेभ्यः सजातीयेभ्यो
अन्येषां विजातीयानां पुनर्विधीयमानस्य पंच भेदाः। यथा द्रव्यगुणयोः द्रव्यक्रिययोः। तथा गुणक्रिययोः गुणजात्योः॥
क्रियाजात्योश्चेति॥ ननु स्याद्द्रव्यजात्योरपि विरोधे न षष्ठो भेदः। तस्मात्तन्नित्यमेव द्रव्याश्रितत्वाज्जातेः। एवं नव। यथा
स्फारेन्द्रनीलनीले स्फिग्विशाले भूपमंदिरे। जानीमः सत्यमापन्नं तेजस्तान्तमसा वयः॥ अत्र तेजस्तमसोर्विरुद्धद्रव्य
योरेकत्र राजमंदिरे अवस्थितिरुक्ता। एवमन्यान्यप्युदाहरणानि लक्षणादनुसंधेयानि। केचित्तु विरोधनामानमलंका
रं विरोधाभासाभिन्नमाहुः। तत्र॥ तत्रैवांतर्भावात्। अथ स्वभावोक्तिः। तत्तज्जातिनियतावस्थान्तरनिवेशनधर्मवर्णनं
स्वभावोक्तिः। इयमेव जात्युक्तिरिति केचित्। सा च क्रियावर्णसंस्थानावस्थाभेदाच्चतुर्धा। क्रमेण यथा। कुर्वन्नाभुग्नपृ
ष्ठो मुखनिकटकटिः कंधरामातिरश्चीं लोलेनाहन्यमानस्तुहिनकणमुचा चंचता केसरेण। निद्राकंडूकषायं कषति नि

सा॰ ६२ 63

विडितश्रोत्रशुक्तिस्फारिगलैर्गलत्स्नायलग्नपतत्तुषकर्णकोणनद्धाः खुरेण॥ इयं क्रियास्वभावोक्तिः। वर्णस्वभा
वोक्तौ यथा॥ येषूर्ध्वयवसूचिविस्तृतसुहृद्दायेकेतकायच्छदच्छायासाम्यमृते मृणाललतिकालावण्यभाजो त्वयेपिय
रां बुद्धिं विनः क्षणमथो येनारहारश्रियस्तेमीस्फाटिकदण्डवरजितो जाताः सुधांशोः कराः॥ पश्चोदं वदवाव दं
वितवपुः पश्चार्द्धपूर्वार्द्धमाक्रम्य बोन्नानितपृष्ठनिष्ठितमनाग्भुग्नायलाङ्गूलभृत्। दंष्ट्राकोटिविसंकटास्यकुहरः कु
र्वन्सटामुत्कटामुत्कर्णः कुरुते क्रमं करिपतौ क्रूराकृतिः केसरी॥ यथा वा। उत्कर्णोयमकाण्डवेडिमपटुस्फारस्फुरल्लो
मरः क्रूराकारकरालवक्त्रकुहरस्तब्धोर्ध्वलाङ्गूलभृत्। चित्रेणापि न शक्यते विलिखितुं सर्वाङ्गसंकोचनाक्रुद्धो लु
ठति गिरिकुञ्जकुञ्जरशिरःकुम्भस्थलस्थो हरिः॥ इयं संस्थानस्वभावोक्तिः॥ अथावस्थास्वभावोक्तिर्यथा॥ अनाकूतैर
प्रियसहचरीणां शिशुतया वचोभिः पातालीमिथुनमथुनासंगमयिते। उपादत्ते नो वा विरमति न वा केवलमियं साम
कपोलौ कल्याणी पुलकमुकुरैर्दन्तुरयति॥ अथ व्याजस्फूर्तिः। निद्रासुखेन स्फूर्त्योपपर्यवसानं स्फूर्तिसुखेन वा निद्रापर्य ६२
वसानं व्याजस्फूर्तिर्व्याजनिद्रेति। क्रमेण यथा। लेनुद्धिद्विपदानिगच्छसि महीसुद्धेघ्ययांतिद्विषस्त्वं वाणान्द्रशापंच

मुंचसि परेषामप्यपत्रपोषात्पापि पाते देवीपतयस्त्वदरीन्निह्नताः स्त्रैमान्रुषीणां पतिनिंदा तेषु कथं स्म किं त्वयि कथं तन्म
त्र निर्णीयतां। यथा वा। त्वत्तः शूरतरं मन्ये भूपतीन्द्र भवद्रिपुं। शाखाश्रयेस्त्वयि संनद्धे समाप्नोत्रैव तेन यः॥ इयमेव वशात्तूणं
माजं निंदा॥ केचित्तु विशिष्टकर्माकरणेन्यकृतेर्थयानिंदासामाजस्कीति रिपिल त्वमंतिनत्रैदधुदाहरणं। वेदवं वसिद्धे
गिरिवक्रवालैर्विभिद्य समैकराः रणताल्लानं। एवंविधं कर्म न तावन्रामस्त्वया कृतं तत्र शुष्यैव गर्वः॥ अथ सहोक्तिः। वस्कवयान्ने
यथा स्वल्पकालयोरेकपदाभिधानं सहोक्तिः। अयं भावः॥ विशेषणपदानां विशेष्यान्वितस्वार्थबोधकत्वे सत्यन्यसर्गिकत्वं। प्रकृ
ते च सहाद्यव्ययपदसमभिव्याहारविशेषसहकारेण परार्थप्रतियोगिकान्वयप्रतिपादनमिति त्रय प्रतियोगिकस्वार्थ
चयबोधकत्वमिति॥ यत्रैकस्य प्राधान्येनापरस्य गुणीभावेन नैकधर्मान्वयित्वं तत्रायमलंकार इति पर्यवसितोर्थः॥ तेन चैत्रमै
त्रौ सह पचत इत्यत्र नातिप्रसंगः॥ समुच्चये द्वयोरेव प्राधान्यान्नात्र प्रसंगः। यथा॥ सहादिचसमणिसाहिंदी हरासासहै
मरमणिवलएहिं वाहयारा गलंति। स्फुहच्चन्तुहदिविं एती अजवेवराए अहह हत एन दाए दुव्वला जीविदासा। यथा वा
अस्मै मास्यान्यपातः सह रिपुभिरयं संक्षिप्य तांबलानि॥ अथ विनोक्तिः॥ प्रस्तुतस्यान्यसंनिधिप्रयुक्तशोभनाशोभनत्वे

सा.
६४

यथा॥ ञातकुंभमयकुंभकेतुनावाहिनीञाकविनाविनाकथं॥ श्रीमुकुंदस्तपतेर्महामतेः कीर्तिर्निरर्गलकलाविजृंभितं॥
इयंच विनाशब्दमंतरेणापि दृश्यते॥ यथा॥ निरर्थकं जन्मगतं नलिन्या यया न दृष्टं तुहिनांशुबिंबं॥ उत्पत्तिरिंदोरपि निः
फलैव दृष्टा प्रहृष्टा नलिनी न येन॥ अथ परिवृत्तिः॥ अर्थविनिमयः परिवृत्तिलक्षणं॥ विनिमयश्चार्थयोस्त्यागपदानमादानं
च॥ सा च चतुर्धा॥ उत्तमेनोत्तमस्य न्यूनेन न्यूनस्य उत्तमेन न्यूनस्य न्यूनेनोत्तमस्येति॥ यथाक्रममुदाहरणानि॥ आदाय क
र्णकिसलयमियमस्मै चरणमरुणमर्पयति। उभयोः सदृशविनिमयादन्योन्यमवंचितमन्ये॥ यथोवाच्यनेनसर्वार्थिलो
तार्थता कृता हृता। स्थितिं नौ कामगवीसुरद्रुमो॥ मिथः पयः सेवनमपल्लवाशानेन प्रदाय दानव्यसनं समाकृतः एवमन्यान्यपि उदा
हरणान्यनुसर्तव्यानि॥ अथ भाविकं॥ भवत्र्मानस्यापि अर्थस्य वर्णनाद्वचात् साक्षादिव क्रियमाणत्वं तत्। यथा॥ अनात
पत्राप्ययमत्र लक्ष्यते सितातपत्रैरिव सर्वतोवृतः। अचामरोप्येष सदैव वीज्यते मनोज्ञवालव्यजनेन कोपि यः। केचित्तु
अतिरूढस्य च स्फुटो भावो भाविकं। यथा॥ मनोहरिणवाऽयुरासकलने च मीनाः स्त्रियाः तिपुलिने हारिस्मरणाकृत्य राम ६४
कायाइतीति। कथापि गदिते सति व्रजपथांतराले भवत्युत्कः सखि सखि प्रियेव नवलेति कोलाहलः॥ अथ काव्यलिंगं॥

हेत्वभिधानं काव्यलिंगमित्यर्थः ॥ अभिधाने चैव जनौ ॥ अत एव पंचम्या हेतुत्वप्रतिपादनेनायमलंकारः ॥ उपात्तस्यैव प्रक
रणाद्विवक्षाहेतुत्वावगमे एव शोभाविशेषानुभवात् ॥ हेतुत्वं च तादृशस्य न क्रियानुकूलत्वात् ॥ तत्र पदार्थस्य वाक्या
र्थस्य वा ॥ पदार्थस्याप्येकस्यानेकस्य वा ॥ क्रमेण यथा दृशो दग्धं नगरं नगरे च त्वरे पानगोष्ठ्यामनुन्मत्ते च भ्रमति भवतो व
ल्लभा देवकीर्तिः ॥ विष्टब्धं तैः परस्य हृद्गतैः किं तु नाहं समर्थस्त्वल्लीस्यानुप्रकृतिसुखवरोदात्तिणलस्वभावः ॥ अत्र त्वल्ली
स्थितस्य सामर्थ्यं प्रकृतिसुखवरत्वं पदार्थो हेतुः ॥ पातकमवयवत्वममसूयः पुण्यपुंजमपि नाथ तु नो हि ॥ कांचनीमवलेनोह
मरवाशुष्कलतायद्विषदेन विशेषः ॥ अत्रानेकार्थवाक्यार्थः पुण्यपुंजमयीमादौ हेतुः ॥ रोषात्कुंचितपाणिपल्लवनमासे
वांजलिर्निष्कितसमश्वेकांगतया वनोन्नतिर्विघ्नारिनाशेन तुना ॥ नार्फ्रिं विरूद्दितं च मूकपदवीं च के क्रोध्येग तेपार्वतमाःस
फलेव मानपदवी पाया त्रिलोकीतले ॥ अत्र पार्वतीमानसापत्न्ये सवांजल्यकरणरूपाः पदार्था हेतवः ॥ अथ पर्याये
कं ॥ वा यत्नाच्छेदके विना प्रकारान्तरेणैवाभार्थस्य भंजनयायत्प्रतिपादनं तात्पर्येण प्रकारान्तरेण कथनं तत्पर्यायो
क्तं ॥ यथा ॥ राजन्राजसुता सिनिशां रिपुवैद्यानि विडनिगडश्चाष्टेन । तेनैव यं ततरितः कलकलो वै दिष्टं दस्य ॥ अत्र रिपुस्त्रि

स्मा. योवैदीन्नताइतिपर्यायोक्तं॥ अथोदात्तं॥ उत्कर्षयोगित्वेलक्षणं॥ सर्वोत्कर्षःनिमित्ताधीनः॥ निमित्तेनैवसंपा
६५ वीर्यवा॥ क्रमेणयथा॥ टंकच्छेदपरंपराविदलितेयत्कांचनीयावलेविंतावंबलमावमंवतिपरंस्वर्लोकिलोकाधि
ना॥ इत्थंयोदृढदयावताघमवत्ताविंतेविधिंत्सध्विजद्वारिद्वारिहहेहेप्रकटितानैकैस्कवर्णावलाः॥ तथाश्रंगःप्रो
65 न्मूलितांगःकलयतिसहसासंगमासातुवंघ्रैतैलंगोरंगभूमौस्फुरपतितरुणीसंगमंगीचकार॥ वंगःसांगोयमास्ते
कलितनिजवधूकैकणःकुंडिनेशोवैदर्भोदर्भेदूडाकथितनिजवलोमातिकष्मलतायात्॥ अथसमुच्चयः॥ उतरा
नपेक्षसाधकतापर्यभिन्नफलजनकतयातत्पारिस्पार्द्धभावेनोपात्तत्वंतत्वं॥ नवसमाधिसांकुर्याशंका॥ अत्रएकैक
स्यापरनिरपेक्षकार्यकारित्वंसमाधौत्तुपरस्परसापेक्षत्वमितिभेदात्॥ अयंचसद्योगेअसद्योगेसदसद्योगेच॥ य
था॥ दुर्गंत्रिकूटपरिखापयोधिःप्रभुर्दशास्यःस्फटाश्चराक्षसाः॥ नरोपियोद्धासविबैःप्लवंगमैःकिमत्रचोद्यंहासप
दंपदंमहद्भयं॥ यथावा॥ श्रीहर्षोनिपुणःकविःपरिषदप्येषागुणग्राहिणीलोकेहारिचवत्सराजचरितंनाट्येचद राम
क्षावयं॥ वस्त्वैकैकमपीहवांछितफलप्राप्तेःपदंकिंपुनर्मद्भाग्योपचयादयंसमुदितःसर्वोगुणानांगणः॥ असयो ६५

गेयथा॥ क्लीबो विरूपो मूर्खश्च सर्वमहामत्सराचितः। निर्धनोपि करोत्येष मनुष्याहि कृतिं जनः॥ सदसद्योगे यथा॥
शशी दिवसधूसरो गलितयौवना कामिनी सरो विगतवारिजं मुखमनक्षरं स्वाकृतेः। प्रभुर्धनपरायणः सततदुर्गतिः
सज्जनो नृपांगणगतः खलो मनसि सप्त शल्यानि मे। एष द्रव्यगुणक्रियासमुच्चयभेदात्त्रिधा। यथा॥ स्फुरत्स्मितदमेता
वद्दिहस्फारस्फुरदिंदुमंडला रजनी। सोच्चतलं काव्यकथा सुहृदः स्निग्धा विदग्धा दृश्या॥ एष द्रव्यसमुच्चयः। एवं गुण
क्रियासमुच्चययोरुदाहरणं वाच्यं। जातिसमुच्चयश्च न विद्यते। न ह्येकत्रानेका जातिः संभवति॥ अथ पर्यायः॥ ए
कस्यानानाधिकरणोत्पत्तिकत्वं नानाधिकरणस्थितिकत्वं वा लक्षणं। तत्र प्रथमः [illegible] विलेनैक विशोढौ कृतो वेत्यन्य
देतत्। यथा। नन्द्याश्रयस्थितिरियं तव कालकूट केनोत्तरोत्तरविशिष्टपदोपदिष्टा। प्रागर्णवस्य हृदये [illegible]
[illegible] कण्ठेऽधुना वससि वाचि पुनः खलानां॥ तथा॥ [illegible] परिवर्तितो [illegible] निम्पतुरसूनुसुतासुने॥ वल्लकी
वहृदयंगमस्वनामंजुवागपि च वामलोचना॥ अथानुमानं॥ वस्तु परोक्षं यस्मिन्साध्यमुपन्यस्य पुनः साधकं तस्मात् पु
नरन्यादुपन्यस्येद्विपरीतं वैतं तदनुमानं। तदर्थोपि साध्यसाधननिर्देशात्त्वात्त्वाद्विविधमचयवाप्तिकत्वमनिरेक

मा· ६६ 66

व्याप्तिकत्वमन्वयव्यतिरेकव्याप्तिकत्वमिति ॥ यथा सानुत्तमागमिष्यन्न निपतितोऽसि पादयोस्तस्याः ॥ कस्यमन्यथा ललना
रेपावकरसलिलकपंक्तिरियं ॥ यथा वा ॥ ववनमुपवारुगर्भे हरादुत्तमनमोसनंकेसेलं ॥ इदमघमयि तथा ते यथा ॥ सि
न्दूरं प्रियेकुपिता ॥ अत्र वक्ष्यमाणसलेपिकपौढोक्तिसैव तथाभिधानमिमलंकारत्वं ॥ अन्यथा वक्रिमान् सूसा
क्ष्मत्राप्यलंकारतापत्तेः ॥ अथ परिकरः ॥ साभिप्रायैः सम्यग्विशेषणैर्वस्तु यद्विशिष्यते ॥ द्रव्यादिभिर्बहुभिन्नः स्वंत्वेवि
धः परिकरः स इति ॥ साभिप्रायैरित्यनेन वस्तुस्वरूपस्थितिपादकानां भूर्जलवदः कुंजरविंदुशोणद्रसादीनां विशेषणा
नां व्यावृत्तिः ॥ एतत्वर्थोऽपि ॥ विशेष्योत्कर्षप्रजनकनानाविशेषणोपादानमेव लक्षणं ॥ यथा ॥ कर्मीघूर्णतकुलानां जंतुस्तम्
पनादीपनः सोऽभिमानीक्लसाको बोनरीयमपनयनपटुः पांडवायस्य दासाः ॥ राजा दुःशासनादेर्गुरुरनुजशतस्यां
गराजस्य मित्रं क्वास्ते दुर्योधनोऽयं न मोसौ कथयत परुषे द्रष्टुमभ्यागतोस्वः ॥ एष द्रव्यपरिकरः तथा ॥ अनेनैश्वासहपार्थिवे राम
न रंगोरुकविन्यनसो रुचिमं ॥ शिथातरंगानिलकंपितासु विहर्तुमुद्यानपरंपरासु ॥ अत्र नृपस्यानेनेति पदप्रतिपा ६६
दितस्य मुक्तापार्थिवेनेति विशेषणमेवं परिकरः स्तः ॥ एष गुणपरिकरः ॥ तथा ॥ योसौ क्रीडति दुर्दिने मदिनमानेये

तमर्थ्यंत्वयस्माकाराम्यथयपचनेंभवनयन्त्रेत्र॥एवंपर्यंकयन्त्र।वाहोपाधिपराक्रमखायमनसीनिःसीमसेसीव्यतेस्तूनो:
साहसकोद्यालेकगुरवेभावायतस्मैनमः॥एषक्रियापरिकरः॥लोकत्रजिघोदिविवादितेमात्रथादितेयेषुमहान्मरे
न्द्र:॥किंकर्तुमर्थीयदिसोपिरागान्नागान्निकहाकिमतःपरापि॥एषजातिपरिकरः॥अथव्याजोक्तिः॥तत्त्वेवतुगूहितो
र्थनिगूहनत्वंनिगूढत्वमात्रंअपह्नुतेरोपसक्तमितिवेत्॥उच्यते॥उपमानप्रकरणेपाठात्उपमेयमसंदिग्धत्वात्उप
मानंसत्यंतयामवस्थाप्यतेतत्रापह्नुतिःनयप्रह्नुतेतथेतितात्पर्यं॥किंचोपह्नुतेर्निषेधगर्भत्वादस्यास्तुतथाभावात्
नहिदास्यमानोदाहरणेरोमोचादिकेनिषिध्यात्किंविधीयते॥किंतुतस्यासहेतुकत्वेविधीयतेपार्वतीस्पर्शजन्य
त्वनिक्रवायेतिभेदः॥यथा॥शैलेन्द्रप्रतिपाद्यमानगिरिजाहस्तोपगूढोल्लसद्रोमांचादिविसंस्थुलाखिलविधिव्यासंग
भंगाकुलः॥हाशैत्यंतुहिनाचलस्यकरयोरित्यूचिवान्सस्मितेशैलान्तःपुरमातृमण्डलगणैर्दृष्टोवताद्धःशिवः॥अथ
परिसंख्या॥अन्ययत्योहायकीर्तनेलक्षणे॥परिवर्जनायसंख्याकथनेपरिसंख्येतिसमाख्यावलादपिलक्षणलाभ
ः॥तत्कथनंप्रश्नपूर्वकंप्रश्नापूर्वकं।यथाकिंसुखमपारतेत्रोकिंधनमविना।किंनिर्मलाविद्या।किंकार्यंसंतोषोवि

सा॰
६७

यस्य महेच्छता राज्ञः ॥ पश्चात्पूर्वकं यथा कौटिल्यं कचनिचये करचरणाधरदलेषु रागस्ते काठिन्यं कुचयुगले तरलत्वं नय
नयोर्वसति ॥ अथ कारणमाला ॥ उत्तरोत्तरं प्रति पूर्वपूर्वहेतुत्वाभिधायकमिदं लक्षणं यथा विनयेन भवति गुणवा
न्गुणवति लोकोनुरज्यते सकलः । अभिगम्यतेनुरक्तो ससहायो युज्यते लक्ष्म्या ॥ अत्रैव यथा वा हेतुर्नामालंकारोभिन्न
मूर्तिः इति प्राञ्चस्तन्न साधीयः । लक्षणवैलक्षण्यात् यथा । हेतुमता सह हेतोरभिधानमभेदकृद्भवेद्यत्र ॥ सोलंकारो हेतुः
स्यादन्येभ्योसौ पृथग्भूतः । यथा । अविरलकमलविकासः सकलालिमदश्च कोकिलानन्दः ॥ रम्योयमेति सम्प्रति लोकोत्कं
ठाकरः कालः ॥ यथा वा ॥ आयुर्घृतं नदी पुण्यं भयं चौरः कृशं प्रिया । वैरं द्यूतं गुरुर्ज्ञानं श्रेयो ब्राह्मणपूजनं ॥ अथान्योन्यं ॥
यत्र परस्परमेकः कारकभावोभिधेययोः क्रियया । संजायते स्फारिततत्त्वविशेषस्तदन्योन्यं । वस्तुतस्त्वेकसजातीयक्रि
यासुखेन द्वयोः परस्परोपकारकत्वं लक्षणं ॥ यथा ॥ कण्ठस्य तस्याः स्तनबन्धुरस्य मुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य ॥ अ
न्योन्यशोभाजननाद्बभूव साधारणो भूषणभूष्यभावः । यथा वा रूपं यौवनलक्ष्म्या यौवनमपि रूपसंपदस्तस्याः ॥ अन्योन्यम राम
लंकरणे विभाति शरदिन्दुसुन्दरयोः ॥ अथोत्तरं ॥ उत्तरवचनश्रवणादुन्नयनं यत्र पूर्ववचनानां । क्रियते तदुत्तरं स्या ६७

स्मादपह्नुत्यनेयत्र ॥ अन्योन्यनायको नरत्नमेकैलक्षणं ॥ अथ आपूर्वकलोकातिक्रांतासङ्गुत्तरत्वे द्वितीयलक्षणे
क्रमेण यथा ॥ गम्यतामन्यतः पांथ तवेह वसतिः कुतः ॥ दोषाय यस्मात् हृत्ये न वसतिः प्रोषितालये । मोऽस्ताहि गिरि वा संदेही ति
यावत् कस्यचिद्वचनमनुमानवाको नो नीयते ॥ तथा ॥ किं स्वर्गादधिकसुखं वैकुसुहृत् तस्मिन्नेते लक्ष्मीः । सो रागस्य मृदुर्मि हृ
सत्काव्यरसामृतस्वादः ॥ अथास्य प्रश्नपरिसंख्यायाश्च को विशेषः ॥ उच्यते ॥ तत्र नियमप्रतीतिरत्र तु प्रश्नोत्तरमात्रे
न तु नियमधीः ॥ अथ सूक्ष्मं ॥ कुतोऽपि लक्षितः सूक्ष्मोऽप्यर्थोऽन्यस्मै प्रकाश्यते धर्मेण केनचिद्यत्र तत्सूक्ष्मं परिचक्षते ॥ कु
तोऽप्याकारादिंगितादा । यथा । वक्त्रस्यन्दिस्वेदबिंदुप्रबंधैर्दृष्ट्वा भिन्नं कुंकुमं कापि कंठे पुंस्त्वं तन्व्या व्यंजयंती वयस्या स्मित्वा पा
णौ खड्गलेखां लिलेख । तथा कांते कांते कनकजंबीरं करे किमपि कुर्वति ॥ आगारलिखिते मानौ बिंदुमिंदुमु
खी ददौ ॥ अथ सारः ॥ यत्र यथा समुदायाद्यथैकस्योत्कर्मेण गुणं वदंति ॥ निर्धार्यते परावधि निरतिशायं तद्भवेत्सारं ॥
तत्रैव पूर्वपूर्वापेक्षातो नरोत्तरोत्कर्षविश्रांत्यधिकरणं लक्षणे ॥ यथा ॥ भोजनं भूषणमवनाकरकमलावर्तितेति दुग्धाब्धे
हलीत हलीकारसार हलीकारस्य शर्करासारः ॥ अथासंगतिः ॥ विरुद्धे समकाले कारणमन्यत्र कार्यमन्यत्र । भवति ॥

सा॰ ९८

सहृदयानुगुणं विज्ञेयासंगतिः सेयं॥ कार्यकारणयोर्भिन्नदेशत्वे लक्षणे तेनकालविपर्ययात्मकातिशयोक्तितो
भेदः।यथानवयौवनेनस्फुतनोरिंदुकलाकोमला निष्कूर्यंते॥ अंगान्यसंगतानां सुभ्रूणां हृदि वर्द्धते कामः॥ अथ समाधिः
कारणांतरयोगतः कार्यस्य सुकरत्वं लक्षणं।नवसमुच्चयेत्रातिव्याप्तिः॥ तत्रैकस्यापरनैरपेक्ष्येण कार्यपर्याप्तत्वादि
हेतु परस्परापेक्षितकार्यकारित्वमिति निर्भेदात्॥ यथा॥ मानमस्या निराकर्तुं पादयोर्मे पतिष्यतः॥ उपकाराय दिष्ट्ये
दमुदीर्णं घनगर्जितं॥ अथ समं॥ द्वयोर्योग्यतया संबंधे च संभावने लक्षणं॥ तत्रोत्तमपथा॥ उत्कृष्टयोरपकृष्टयोर्वा॥ यथा॥
निशाशशांके शिवया गिरीशं श्रिया हरिं योजयतः प्रतीतः॥ विधेरपि स्वारसिकः प्रयासः परस्परं योग्यसमागमाय।
तथा॥ क्रमहद्विचित्रमेतत्सुचरितरचने विधिरचतुरः॥ आस्वाद्य निंबफलं तस्य पदास्वादकः काकः॥ अथ विषमं॥ वि
रूपधर्मीभ्यां संबंधायोग्यत्वे निर्दिश्यारसे च॥ अभीष्टफलालाभे द्विष्टफललाभ इति द्वितीयं॥ कार्यकारणगु राम
णयोर्विरोध इति तृतीयं॥ कार्यकारणक्रिययोर्विरोध इति चतुर्थं॥ क्रमेण यथा॥ शिरीषादपि मृद्वंगी क्वेयमायतलो ९८
चना॥ क्वायं क्व कुकूलाग्निकर्कशो मदनज्वरः॥ तथासिंहिकासुतवित्रस्तः शशः शशांकं समाश्रितः। जग्रसे साश्रयं तत्र

तमस्तुः सिंहिकासुतः ॥ तथा ॥ सद्यः करस्पर्शमवाप्य चित्रं रणे रणे यस्य कृपाणलेखा ॥ तमालनीला शरदिन्दुकां
न्तिर्यशस्त्रिलोकाभरणं प्रसूते ॥ तथा ॥ आनन्दममन्दमिमं कुवलयलोचने ददासि त्वं । विरहस्त्वयैव जनितस्ताप
यति तरां शरीरं मे ॥ न चात्र विरोधाश्रयसंगतिवास्यादितिवाच्यं ॥ विरोधस्याविवक्षितत्वात् । कार्यकारणरूपतानु
कारस्यैतिध्येयं ॥ अथाधिकं ॥ आश्रितमहत्वादाश्रयमहत्वं ॥ आश्रयमहत्वादाश्रितमहत्वं वा यत्र तथाप्यधिकत्वं
मन्यते ॥ तथा ॥ अहो विशाले भूपाल भुवनत्रितयोदरे । माति मातुमशक्योऽपि यशोराशिर्यदत्र ते ॥ द्वितीयं यथा ॥
युगान्तकालप्रतिसंहृतात्मनो जगन्ति यस्यां सविकासमासत । तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विषस्तपोधनाभ्यागमसंभवा
मुदः ॥ प्रथमोदाहरणे अहो विशाल भित्यादौ मानाशक्य यशोराशेरधिकतया आधारस्य महत्वं प्रतीयते । पर्यन्ति
वयशोराशेर्विशालतापरत्वमित्येकमधिके ॥ द्वितीये तथा विधे वपुषि मानात्मा वामुदामयमहत्वे ॥ उभयत्रैव वस्तू
प्रकर्षतात्पर्यमितिध्येयं ॥ अथ प्रत्यनीकं ॥ वक्तुमुपमेयस्तु तमस्तुपमानेन जिगीषया यत्र । तस्य विरोधीत्युक्त्वाकल्प
न प्रत्यनीकं तत्तदर्थोऽपि प्रतिपक्षं तिरस्कर्तुमसमर्थेन तदीयपक्षे लेपात तदीयस्य तिरस्कृतिः प्रत्यनीकं ॥ यथा यस

सा॰ किंचिदपकर्तुमक्षमः कामनिग्रहगृहीतविग्रहः ॥ कांतवक्रसदृशाकृतिं कृती राहुरिंदुमधुनापि बाधते नन्वि
६९ स्वदीयत्वाभावात्कथं मालादीपकमिति चेत् ॥ उच्यते ॥ सा ह्युत्तरोत्तरं परया वात्र दीपकत्व एव विवक्षितत्वात् ॥ अथ मालितं
69 एकेनाम परस्यालिंगनवइतिलहणे ॥ अभिनवस्थवलवत्समजातीयग्रहणे कृतानुग्रहणे ॥ नवधिया ॥ सहजन्मणा
नुकेन वा ॥ यथाक्रममुदाहरणं ॥ अपांगतरले दृशौ मधुरवक्रवर्णा गिरो विलासभरमंथरा मतिरतीव कांतेषु
इति स्फुरति मे गके स्मृगदृशो स्वतो लीनया तदत्र न मदोदयः कृतपदोपि संलक्ष्यते ॥ तथा ॥ मल्लिकामालभारिण्यः सर्वां
गीणार्द्रचंदनाः ॥ क्षौमवत्यो न लक्ष्यंते ज्योत्स्नायामभिसारिकाः ॥ अथैकावली ॥ एकावलीति सेयं यत्रार्थपरंपराया
लाभै ॥ आधीयते यथोत्तरविशेषणत्वेनापोहस्थितिर्विधाने ॥ अपोहो निषेधः ॥ पूर्वं पूर्वं विशेष्यमनूद्य विशेष
णं विधीयते । उत्तरोत्तरविशेषणेन पूर्वपूर्वविशेषणं निषिध्यते वा सैकावली ॥ क्रमेण यथा ॥ वने वने यत्र वसंतवल्ली
वसंतवल्लीषु सुमभृत्प्रतानाः । मधुव्रतानालिसुमनोज्ञनादा मनोज्ञनादे सुमनांसि सूते ॥ यथा वा सलिले विकासिकमले राम
कमलानि सङ्गीपिमकसस्त्रवाणि ॥ मधुलीनालिकुलाकुलमलिकुलमपि मधुररणितमिह ॥ तथा ॥ न तद्धनं यत्रं मा ६९

ने॰

च्छवीलतानमालतायञ्चनमञ्जुमञ्जरी॥नमञ्जरीसानवयत्रसौरभंनसौरभंतत्रचनयत्रषट्पदाः॥नचात्रकारणमा
लाशंका॥कार्यकारणभावेतात्पर्यविरहात्॥किंतुविशेषणविधौ॥केचित्तुकारणमालायांपूर्वस्योत्तरंप्रतिहेतुताय
हेतुत्तरस्यपूर्वंप्रतिविशेषणतायाःस्थापनमितितद्भेदः॥अथस्मृतिः॥वक्ष्येविशेषदृष्ट्याप्रतिपन्नास्मरतिर्यत्रतत्स
दृशी॥कालान्तरानुभूतवस्त्वन्तरमिमदःस्मरणं॥तत्सदृशमितिविशेषणेनतद्दोषवशादन्यथास्मरणेनातिव्याप्तिः॥स्म
रतीस्तनेनानुभवेनातिव्याप्तिः॥नचावतित्तद्वयेवैविशेषवर्णितेवेल्लत्सत्वेनेष्टापत्तिः॥अथनाप्तिवेद्वैविशेषाभावादेव
नालंकारतेतिवाच्यं॥लक्ष्यानुरोधेनलक्षणव्यवस्थापनात्॥नहिलक्षणानुरोधेनलक्ष्यव्यवस्थितिः॥अतिव्याप्त्यादीना
मुच्छेद्यापत्तेः॥यथा॥निम्ननाभिकुहरेषुयदम्भःप्लावितंमृगदृशांचलदृशीभिः॥तन्नवेत्कुहूः॥स्फुरन्नायस्यारिताःस्फुरन्कैट
भतानां॥यथावा॥भवनवनेपश्यंतस्थूलस्थूलेन्द्रनीलमणिमालाः॥भूस्वत्रायमभूराःस्मारंसमीरकुलसर्पाणां॥अ
थभ्रांतिमतोऽस्यवक्तोविशेषः॥उच्यते॥तत्रोपमानावगतिरेवनतदुपमेयावगतिः॥इहतूपमानस्मरणेनभ्रांतिरिति॥
अथभ्रांतिमान्॥अर्थविशेषपरस्यत्वगच्छेददर्थमेवतत्सदृशी॥निःसंदेहंयस्मिन्प्रतिपत्तिर्भ्रांतिमान्सइति॥यद्धतस्य

सा· सादृश्यपादप्रकृतमात्रविषयत्वे तत्तोऽधिकरणप्रकारकज्ञानत्वमिति स्पर्धः। तथा चानुभूयमानारोपरूपस्य सामा
७० न्यालंकारस्याप्यत्रैवान्तर्भाव इत्यपि केचित्। यथा। मुग्धा दुग्धधिया गवां विदधते कुंभानधो वल्लवाः कर्णे कैरवशंक
७० याकुवलयं कुर्वंति कांता अपि॥ कर्कन्धूफलमुच्चिनोति शबरी मुक्ताफलाकांक्षया सांद्रा वेश्मसो न कस्य कुरुते चित्त
भ्रमं चन्द्रिकाः॥ अथ प्रतीपं॥ उपमानतिरस्कारः प्रतीपं। तिरस्कारश्चानर्थक्येनोपमानस्योपमेयत्वकल्पनया वा। यथा त्व
ममुद्रा· किं वैदग्ध्यपरं विना हंति नयनानंदं विचलेन किं दर्कं वा कषकेतनस्य कुरुते नालोकमात्रेण किं॥ वक्त्रेन्दौ तव सत्ययं य
दपरः शीतांशुरुज्जृम्भते दर्पः स्यादमृतेन चेदिह तदप्यस्त्येव बिंबाधरे॥ तथाए हि दावसंहरिकस्पंदहा ऊणस्मण स्मणस्मण
कवअणि उज्जो नुम्मसुहेण किसो अरिवंदो उपमिज्जइ तणेन॥ अथ सामान्यं। प्रकृताप्रकृतयोर्गुणसाम्येन भेदाग्रहे
लक्षणं॥ यथा। नवघनशोणमंडलकोत्तिलिभेजगलसनालसुविशेषहेतौ। मल्लीयमेषा नवमालिकेति विविक्तवित्ती न मने
नकोपि॥ नवमीलितेन समहंसाकर्यशंका॥ तत्र समानधर्मेणान्यदीयेन प्रकृतधर्मनिगूहनं। प्रस्तुते चान्यदीयेन प्रकृत राम
सयोर्भेदाग्रह इति विशेषात्। न च भ्रांतिमता सांकर्यं। तत्र च प्रकृतो भ्रांतिरत्र तु भेदाग्रह इति विशेषात्॥ तत्र स्मरणमाण ७०

रोपः इह तु गृह्यमाणरोपस्य निर्भेद इति केश्चित् ॥ अथ विशेषः ॥ विनाप्रसिद्धमाधारमाधेयस्य व्यवस्थितिः ॥ एकात्मा
युगपद्वृत्तिरेकस्यानेकगोचरा ॥ अन्यत्प्रकुर्वतः कार्यमशक्यस्यान्यवस्तुनः ॥ तथैव करणं चेति विशेषस्त्रिविधः स्मृतः ॥ ए
कात्मा एकस्वभावः । तथा च एकमेव वस्तु एकेन स्वभावेन युगपदेकत्र वर्त्तत इत्यर्थः ॥ तथैवेति ॥ तेनैव प्रकारेण समर्थः ।
क्रमेण यथा ॥ दिवमप्युपयातानामाकल्पमनल्पगुणा येषां ॥ रमयन्ति जगन्ति गिरः कथमिह कवयो न ते वंद्याः ॥ अत्र वा
चामाकाशाश्रयत्वेपि कर्तृनिष्ठतया काव्यविशेषसिद्धिः ॥ तथा ॥ सा वसइ तुह्म हिअए सा च्चिअ अच्छीसु सा अ वअणेसु ॥ अ
म्हारिसाण सुंदर ओवासः कत्थ पावाणं ॥ तथा ॥ स्फुरदद्भुतरूपमुत्प्रतापज्वलनं त्वां सृजतानवद्यविद्यं ॥ विधिना स
सृजे नवो मनोभूर्भुवि सत्यं सविता बृहस्पतिश्च ॥ एवं हरणेपि मायुराहृतं गृहिणी सचिवे सखीत्यादि ॥ अथ तद्गुणः ॥ अस
मानगुणे यस्मिन्नतिबहलगुणेन वस्तुना वस्तु ॥ संसृष्टं तद्गुणतां धत्ते वेन्नद्गुणः स इति ॥ स्वगुणपरित्यागेन परगु
णग्रहणं लक्षणं ॥ न च मीलिते अतिव्याप्तिः ॥ तत्र स्वीयगुणाग्रहणेनातत्पर्यभेदेन भेदात् ॥ यथा ॥ उत्फुल्लकमलापि
ञ्जताकारं स्वरमास्वरत्वया केठ ॥ एतत्समानुनिभावं पकरामभ्रमं कुरुते ॥ अथातद्गुणः ॥ संगतं वस्तामपि यो गुणतायं

सा॰ ७१

परगुणग्रहणं लक्षणं॥ परगुणाग्रहणं उभयथा। अप्रस्तुतेन प्रस्तुतगुणाग्रहणं। प्रस्तुतेन वा अप्रस्तुतगुणाग्रहणं। यथा॥
धवलोसि यद्यपि सुन्दर तथापि त्वया मम हृदये रञ्जितं॥ रागभृते पि हृदये सुभग निहितो न रक्तोसि॥ ॥ अत्र प्रस्तुतस्य रा-
गभृतो हृदयस्याप्रस्तुतेन नायकेन गुणो न गृहीतः॥ प्रस्तुतेनाप्रस्तुतगुणाग्रहणं यथा॥ गांगमम्बु सितमम्बु यामुनं कज्जल-
मम्बुमयत्र मज्जतः। राजहंस तव सैव शुभ्रता हीयते न च न वापचीयते॥ अत्राप्रस्तुतस्य गुणः राजहंसेन प्रस्तुतेन न गृहीतः।
राजहंसस्योत्कर्षस्तेन प्रस्तुतता समर्थनीया॥ अथ व्याघातः॥ यद् यथा साधितं केनाप्यपरेण तदन्यथा। तथैव तद्विधीयेत स
व्याघात इति स्मृतः॥ सजातीयकारणेन विजातीयकार्यं लक्षणं॥ यथा। दृशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव याः॥ वि-
रूपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तुवे वामलोचनाः॥ एवं निरूपितेष्वलंकारेषु तेषामन्योन्यसंबन्धे वा रूपप्रकर्षदर्शनात् संसृष्टि-
संकरादीनां पृथगलंकारान्तरत्वं॥ उक्तं च॥ प्रोढा नेदाय संसृष्टिर्नानालंकारयोगतः। रविताररत्नमालेव पृथगव-
भासते॥ अलंकारस्यान्तरानपेक्षालंकारान्तरयोगित्वं संसृष्टिः तत्र शब्दालंकारसंसृष्टिर्यथा॥ द्विरददन्तवलक्ष-
मलक्ष्मतस्फुरितशृंगघनं न कुविकेतकी॥ घनघनौघविघट्टनया दिवः कृशशिखं शशिरविडमिव स्मुने॥ अत्र यमक-

याम ७१

नुप्रासौ शब्दालंकारसंसृष्टिं प्रयोजयतः॥ अर्थालंकारसंसृष्टिर्यथा॥ रक्तस्त्वं नवपल्लवैरहमपि श्लाघ्यैः प्रियाया
गुणैस्त्वामायान्ति शिलीमुखाः स्मरधनुर्मुक्ताः सखे मामपि॥ कान्तापादतलाहतिस्तव मुदे तद्वन्ममाप्यावयोः स-
र्वं तुल्यमशोक केवलमहं धात्रा सशोकः कृतः॥ अत्र केचित्॥ नास्याः पृथगलंकारत्वं कामिनीदेहे मुक्ताकुण्डलहार
केयूरकङ्कणनूपुराणां स्वस्वशोभाजनकत्वेन नत्वधिकं। समुदायिभ्यः समुदायो नाधिक इति न्यायात्॥ अन्यथा लो-
केऽपि तथा कल्पनप्रसङ्गात्॥ तद्दृष्टौ च गुणालंकारकल्पना दिग्भङ्गः॥ तदसत्॥ अङ्गुलीभिरिव केशसंचयं सन्निगृह्य
तिमिरं मरीचिभिः। कुड्मलीकृतसरोजलोचनं चुम्बतीव रजनीमुखं शशी॥ अत्रोपमोत्प्रेक्षारूपकैः समासोक्त्या च स-
हसंसृष्टिरत्रशोभातिशयस्यानुभवविकल्पेन संसृष्टेरलंकारान्तरत्वस्य दुर्वारत्वादिति॥ अथ संकरः॥ चमत्कारैक्यस-
वेद्यानामलंकाराणां परस्परमनुग्राह्यानुग्राहकत्वे॥ अयं चमत्कार्यकरूपत्वाद्द्विधा॥ तदुक्तं॥ योगवशादेतेषां ति-
लतण्डुलवद्दुग्धजलवत्॥ व्यक्ताव्यक्तरूपत्वात्संकर उपपद्यते द्विविधं घटति॥ क्रमेण यथा॥ मन्त्रारीमरणे भवान्
किं मां किं किं चाधिरूढा वृषे किं वा नो नवतानि कामविषमा रम्याः पुरो विक्षिप्तां॥ इत्यादौ परमेश्वरा विरहशिवस्येक

...स्थिति स्म किं लोकनिर्माणे न ज्ञातु कुरूपमीर्गैर्भुजंगैः सह॥ अत्र श्लेषव्यतिरेकयोः संकरो व्यक्तः॥ अव्यक्तसंकरो यथा
७२ ...शुवति वेदूर्विंबविमलां लोलः कपोलस्थलिं संप्राप्य प्रसरं क्रमेण कुरुते पीनस्तनास्फालनं॥ कष्टं वैरिव धूर्जन
प्रसमंततं कंठगलत्कज्जलसक्तिं गायन्न करोत्यवारितरसः कामीव बाष्पः पतन्॥ अत्र कपोलस्थलीमिति रूपके कामि
72 ववंदूविंबविमलामिति चोपमा॥ बाष्पकामिनोः साधारणविशेषणयोगात् श्लेषः॥ तावच श्लेषयाव्यापादिता इति प
र्यायः॥ आदिपदात्संदेहोपि॥ स यथा॥ उभयत्र साधकबाधकप्रमाणाभावेन संदेहः संशयालंकारः॥ यथा॥ नयनानी
दहाइंदीर्विंबमतन्मसीदति॥ अधुनापि निरुद्धारामविशीर्णमिदं तमः॥ अत्र किंकामस्योद्दीपकः कालो वर्त्तत इति
भंगीनरेणकथनात्पर्यायोक्तं॥ उतवदनस्येंदुविंबतया अध्यवसानादतिशयोक्तिः किंवा एतादृशेनवक्तैर्निर्दिष्टपत
रूपारोपाद्रूपकं॥ अथवा तयोः समुच्चयविवक्षायां दीपकं॥ अथवा तुल्ययोगिता॥ किमु प्रदोषसमये विशेषणसा
म्यादाननस्यावगतौ समासोक्तिः आहोस्वित् मुखनैर्मल्यप्रस्तावनादप्रस्तुतप्रशंसेति बहूनां संदेहाद्दयमेव संदेहा॥ राम
लंकारः॥ वक्रतस्य॥ ॥उपमाविशेषा एव सम्भवंतीति केचिदलंकारः॥ तथाहि॥ अनन्वयो उपमेयोपमा वोपमातो नातिरि ७२

अत्रैव वानयोरुपमानान्तरस्य विधानाभावश्च मत्कारप्रयोजकः ॥ उपमायां तु सादृश्यमितीति भेद इति वाच्यं ॥ एकस्योपमा
नत्वे उपमेयत्वे तथा प्रतीतावपि उपमानत्वानपायात् ॥ न वा ताद्रूप्ये सतीति विशेषणाद् रूपकात् अनयोर्भेद इति वाच्यं ॥ के
वलाकारसितसाधारणभेदस्यैव विवक्षितत्वात् ॥ कथमन्यथा उपमानत्वोपमेयत्वे एकस्यैवैकवाक्यगे इत्यादिसूत्रे क्षिप्ते
स्यादिति ॥ उत्प्रेक्षायामपि भेदोपमेयकाव्यसर्वस्वत्वादलंकारः उत्प्रेक्षितानुते रूपस्थापि केति ध्येयं ॥ एवं संदेहरूपकादिष्व
पि बोध्यं ॥ एवमपह्नुत्यौ श्लेषसमासोक्त्यौ निदर्शनायामप्रस्तुतप्रशंसायां वस्फुटं भेदोपमामात्रमलंकारत्वं ॥ एवं प्रथमनि
दर्शनोक्तो भेदोपमैवालंकारः ॥ द्वितीयायां व्यतिरेकालंकाररूपदर्शनादुपमैवालंकारः ॥ तृतीयायां संभावितस्योपमैव व
र्णनीया ॥ चतुर्थ्यां विरोधेन गतार्थ्यं ॥ प्रतिवस्तूपमायां स्फुटैवोपमा भेदस्य एवं दृष्टान्तेऽपि ॥ दीपकेऽप्युपमैव ॥ मालादीप
के तु दारतावादिवैलक्षण्ये सत्यर्थगुणस्यैवोत्कर्षहेतुत्वमिति ॥ एवं तुल्ययोगितायामपि ॥ एवं व्यतिरेकस्योदारता
यामुपमायां वा दीर्घ तत्त्वं समुच्चितार्थः ॥ आक्षेपस्याप्येवमेव बोध्यं ॥ एवं विभावनायां विरोधाभासत्वे समुच्चिते ॥ एवं वि
शेषोक्तावपि । ननु विरोधाभासस्य न वक्तव्यत्वात् कथमिति संभवनीतीति चेत् ॥ न ॥ अस्माभिरनंगीकारात् ॥ एवं मया सं

श्री [illegible] ऽर्थगुणेन्तर्भूताः। एवमसंगतेर्विरोधे ऽन्तर्भावः॥ एवं व्याघातस्यात्रैवान्तर्भावः॥ एवं समाधिसमुच्चयाव
७३ पि [illegible]॥ सर्वत्रैवं विषमे ऽप्यतिशयोक्तिरेव प्रमाणत्वेनावतिष्ठते॥ अत एवोक्तं॥ सैषा सर्वत्र वक्रोक्तिरनयार्थो
विभाव्यते॥ यत्नो ऽस्यां कविना कार्यः कोऽलंकारोऽनया विना॥ अथोपमादोषाः॥ हीनत्वमधिकत्वे लिंगभेदो वचनभेदो
[illegible] असंभवः॥ क्रमेण लक्षणोदाहरणानि। जात्या प्रमाणेन धर्मेण वोपमानस्य यान्यूनता तद्धीनत्वं। यथा। चंडाले
[illegible] भिः साहसैः परमैः कृतैः। प्रमाणन्यूनत्वं यथा॥ वह्निस्फुलिंग इव भानुरयं चकास्ति॥ धर्मन्यूनत्वं यथा। स मुनिर्लांछि
[illegible] रूपा जिनपट्टं वहन्॥ व्यराजन्नीलजीमूतभागाश्लिष्ट इवांशुमान्। अत्र मौंजीप्रतिवस्तुनो तडिन्नास्ति। जातिप्र
[illegible] धर्माधिक्यमाधिक्यत्वं। विशालशृंगलयः श्रीग्रंरुद्रा इव महौजसः। यथा॥ पातालमिव नाभिस्ते स्तनौ क्षितिधरोपमौ। वे
णी [illegible] नरयं कालिंदीजलसंनिभः। तथा। सराशिर्वंबलेर्वक्रे दधु इवोम्मराजत॥ सवाडवाग्निः सावर्तैः स्रोतसा
सिंधुना [illegible]। सवाडवाग्निरित्यस्योपमेये नावाच्यमाधिकं॥ उपमानोपमेययोर्लिंगव्यत्यासो लिंगभेदः। यथा। सैन्या
नि नद्य [illegible] इव जग्मुरनर्गलानि॥ एतेन वचनभेदोऽपि व्याख्यातः। यथा। पद्मानीव लोचनैस्याः पुष्पीपुष्पालिहो यथा॥ अ राम ७३

प्रतीतगुणसादृश्यमसादृश्ये॥ यथा यथाभिकाव्यश्शशिनेवितनार्धरश्मि॥ अनुपपन्नत्वमुपमानस्यासंभवः यथा॥
सकाश्चित्र हन्ते तस्याः स्मितच्छाया विलासिनी॥ अनिन्दुस्यारविंदस्य मध्ये मुग्धेव वेदिका॥ एते वा अनुचितार्थ नेवगतार्थाः॥
एवमन्येप्यलंकारदोषाः सुधीभिरोविलसनावधेयाः॥ उक्ते न्यायांशुवादयएव शब्दाः संभावनेवत्कुमर्हति न तु यत्प्राश
स्त्रि तत्रदुपादानं दोषाः॥ उदाहरणं स्वयमवधेयं॥ समासमभि इकाव्य लक्षणमित्सं संपल्लवितेन॥ ॥यावत्पाठी
रीकद्रवमस्फुरस्या प्रसरसैकेंद्रिलोकी मुग्धेप्रीणाति विप्राणए तिनु नपदः पार्वणशीतमानुः॥ वेगादंभोजजन्माविन
स्फुरस्सिकाः मानवोमां नियावज्ज्ञानाप्तावद्धिधाना मयम पिवस्फुधासिधरानेदकेद॥ ॥घूर्णल्लोचनमुग्धलब्धि हासि
तस्य स्पष्टश्रीरत्नज्वाला जाल मकालुरोषसुदयन्निद्रामाश्रिये॥ जंभारंभमिलन्मिलिंदपटलीवा मीविवाराकुले
कालिंदीजलकेलिपटम हैतालांकमेकेजजे॥ मौलोगंगांबुधारा कुवलयपटली मंडिताः स्थूलपाणेः कोदीश्रृंगीक
इवयानैकरमस्फुरामालिकाकैवरायां॥ कर्पूरस्तोरवंवस्मरगमदपटली पंकसंकाशमूर्तिर्वक्षः पीठेपतंतीह्हि
निधरत्नपानेत्रशोभावनाद्यः॥ ॥श्रीमैथा रामकराख्येनगरमतिलसत्केशवोद्दाम्नधाम प्रख्यातज्ञकीर्तिर्हरतिल

सिंधुरय

भा०
७४

भविस्यति मे करप्रमोद हरीसा तन्नतपोऽनंत देवात्मज इह वसति पुष्कि पुयंसि ... केतस्यां गझस्पोत्सव मतिल
... सिद्धस ॥ ॥ प्रबलकर्कशानर्क दिवारणोल्लसित काव्य कल हाए नानिता ॥ विमल देव तनुजवि
... मतां विततो नुमनोमुदं ॥ ॥ इति श्री विमलदेवतनयविश्वनाथविरचितेसाहित्यसुधासिंधौ अर्था
... नालाह्मसरंग: ॥ ॥ समाप्तोयंग्रंथ: ॥ ॥ कृतिरियं विश्वनाथस्य ॥ ॥ ॥ शुभं भवतु ॥ ॥
... समये पोष शुदि १ वार बृहस्पतिनदिने पुस्तकं लिखितं ॥ ॥ रामो जयति ॥ ॥ राम ॥ ॥
[redacted] । कीर्तिशिशेषं तेने कोर्तुं एं विक्रमस्तु स्तूक्ति । प्रसंज्ञाधिरसन्ने । राम
... ससमक्रोर । एकादश्यां गुरौ स्वीयः स्वधा सिं फकलिखित ॥ पत्तनेचंद्र सूरस्य विभुना थेन ७५
...मता ॥ सो ॥ इदं पुस्तकं लारद्वाजाचंतामणिनाज्ञस्मराब स्वीज्ञानिने दत्तम् ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥ ध ॥ श्रीरामः ॥

श्रीरामशरणंमम

श्लोक १८२५